

dnk DE NIEUWE KRONIEK

Vijftiende jaargang, nummer 1, april 2024

WADENOIJEN

Uitgave van Vereniging Oudheidkamer voor Tiel en Omstreken

VISIE OP HET VERKEER IN TIEL ANNO 1949

Op verzoek van het toenmalige comité Wederopbouw Tiel werd door het Economisch – Geografisch Instituut Der Nederlandse Economische Hogeschool Rotterdam in 1948 onderzoek gedaan naar de mogelijkheden Tiel tot meer welvaart te brengen.

HARREWARRENDE HERTOGEN EN BALDADIGE BURGERS

Twee jaar terug heb ik mijn eindscriptie geschreven over Mechteld van Gelre (ca. 1323-1384), de enige vrouw die ooit zelfstandig hertogin van Gelre is geweest. Naast een bijzonder levensverhaal heeft Mechteld ook een imposante briefcollectie van 184 brieven die aan haar geschreven waren nagelaten.

WAAR LIGT DE GRENS

Het afbakenen van grondgebied door landen, provincies, steden en dorpen is al eeuwen oud en was vaak ook een bron van langdurige conflicten. Een euvel dat tot op de dag van heden nog voortduurt. Dus werd het al vroeg van belang die grenzen duidelijk zichtbaar te maken.

‘REVOLUTIE’

Deze geschiedenis speelt zich af rond 1958. Ik was tien jaar oud en als ‘katteliek’ menneke bezocht ik de Thomas van Aquineschool in de Jacob Cremerstraat. De meeste kattelieke jongetjes bezochten die, want er was in Tiel slechts één zo’n school. De rest was, zoals de ouders dat noemden, voor de protestanten of de openbaren.

Wat dat waren wist ik niet, maar de toon waarop die woorden werden uitgesproken gaf ze een wat dreigende lading.

Voorwoord	3
Visie op het verkeer in Tiel anno 1949	4
Harrewarrende hertogen en baldadige burgers	10
Waar ligt de grens	20
‘Revolutie’	24
Tien keer De Hucht	28
De kan van het Melkmeisje van Johannes Vermeer in een Tielse beerput!	34
Het Tielse Sterrebus	36
De ene gevelsteen is de andere niet	39
Flipje en Streekmuseum	42
Boekbesprekingen	44
Kolommetje	45
Regionaal Archief Rivierenland	46
Verenigingsinformatie	47

Omslagfoto:

Het station van Wadenoijen, ongedateerd. Dit station was in gebruik tussen 1882 en 1938. In 1957 is het gesloopt (Collectie RAR)

De redactie van de Nieuwe Kroniek is op zoek naar nieuwe artikelen van historische onderzoekers (beroeps- of hobbymatig) over Betuwse gebeurtenissen, personen of plekken. Artikelen worden beoordeeld en van advies voorzien door de redactie. De redactie kan helpen bij het beter leesbaar maken en de afbeeldingskeuze.

Voorstellen voor artikelen met korte omschrijving zijn welkom op: nieuwekroniek@oudheidkamer-tiel.nl

VOORWOORD

In de eerste DNK van 2018 schreef ik mijn eerste 'Voorwoord' als voorzitter van deze prachtige vereniging. Dit 'Voorwoord' is mijn laatste!

In 2015 trad ik aan als penningmeester en in 2017 werd mij gevraagd voorzitter van de Oudheidkamer te worden.

Nu zeven jaar later en over drie maanden 'de leeftijd der sterkeren' vierend denk ik dat het een mooi moment is om terug te treden. Het huidige bestuur, waarvan de meeste leden vanaf 'mijn' begin deel uitmaakten, kan terugkijken op een bijzonder productieve periode.

Projecten zoals de jaarlijkse de Van der Capellen lezing en de OKT-prijzen voor het beste profielwerkstuk van het vwo en van het havo zijn gestart en inmiddels traditie geworden.

Werkgroepen zijn nieuw leven in geblazen. De Erfgoedcommissie is momenteel drukdoende met de voorbereidingen op het Erfgoed Symposium. De werkgroep Beeld & Geluid zorgt voor opnames tijdens de activiteiten van de Vereniging (te zien op het YouTube-kanaal van de Vereniging). Ook is in deze periode de Open Monumenten Dag opnieuw gestart. Deze Tielse Monumentenmiddag wordt samen met andere Tielse culturele verenigingen/stichtingen georganiseerd. Daarnaast mogen de ontwikkelingen bij BATO (Beoefenaren Archeologie in Tiel en Omstreken) en de Historische Werkgroep Tiel (HWT) niet onvermeld blijven.

Voorts heeft de Vereniging mede bijgedragen aan de oprichting van de Tielse Carillon Stichting.

Verder is de Vereniging meer zichtbaar geworden in het Tielse straatbeeld.

De 'opgeleukte straatcontainers', de borden van 'Pen en Penseel' en de vernieuwde ANWB-borden waren initiatieven waarbij uw Vereniging sterk betrokken was.

Tenslotte is de Vereniging in staat geweest in de afgelopen jaren een groot aantal boeken te publiceren en een mooi aantal prachtige lezingen en excursies te verzorgen.

Oh, ja, ondanks een veelheid aan activiteiten en initiatieven en dankzij een prudente penningmeester is het vermogen – de basis van onze vereniging – intact gebleven!

Kortom een mooie tijd waarin de Vereniging is gegroeid van een kleine 400 leden naar bijna 600 leden.

Vanaf deze plaats wil ik vooral mijn mede-bestuursleden van harte bedanken voor de bijzondere samenwerking in de afgelopen jaren en ik wens het bestuur in de nieuwe samenstelling heel veel succes toe.

Martin J. van der Mark,
Tot 16 april 2024 voorzitter

(RAR/Collectie Bouwhuis)

VISIE OP HET VERKEER IN TIEL ANNO 1949

Op verzoek van het toenmalige comité Wederopbouw Tiel werd door het Economisch – Geografisch Instituut Der Nederlandse Economische Hogeschool Rotterdam in 1948 onderzoek gedaan naar de mogelijkheden Tiel tot meer welvaart te brengen. Dit onderzoek is in 1949 uitgebracht.

WAAROM DIT ONDERZOEK

De aanleiding voor dit onderzoek was dat de in het laatste oorlogsjaar zwaar getroffen stad Tiel een deel van haar economische betekenis had verloren.¹ De omliggende grotere steden Utrecht, Arnhem, Nijmegen en Den Bosch konden toen doordat zij beter bereikbaar werden hun invloedssferen steeds verder uitbreiden. Eén van de vragen die men zich toen stelde was: zou een doelmatige aanpassing van het stadsplan Tiel aan de moderne verkeersbehoeften van die tijd de economische ontwikkeling van de stad kunnen beïnvloeden? Vóór het onderzoek door Hogeschool Rotterdam werd gedaan was er al het Streekplan Groot Tiel.

HET STREEKPLAN GROOT TIEL

In het Streekplan Groot Tiel dat direct na de Tweede Wereldoorlog werd opgesteld stond onder andere het voorlopig goedgekeurde herbouwplan van de Tielse binnenstad beschreven. Hierin stond dat alle doorgaande verkeersstromen gericht zouden moeten worden op het centrum van de stad de (Groen)Markt. Dit omdat men er vanuit ging dat dit noodzakelijk was voor het behoud van de centrumfunctie van Tiel. Hiervoor heeft men het toen noodzakelijk gevonden een doorbraak te maken tussen de Westluidensestraat en de (Groen)Markt, de huidige Damstraat.

Deze doorbraak betekende helaas een grote wijziging in het nu verder nog steeds intacte eeuwenoude stratenpatroon van de Tielse binnenstad. Misschien is het een idee de oude situatie door middel van een markering op wegdek van de Damstraat aan te geven en toe te lichten op een gevelbord? In het streekplan was er nog sprake van, dat de Waterstraat volledig verbreed kon worden. Het verkeer komende uit de richting Zoelen en Buren zou vanaf de spoorwegovergang aan de Lingedijk via de Stationsstraat,

Hoogeindsestraat en de Waterstraat de (Groen)Markt bereiken. Voor het verkeer komende uit de richting Geldermalsen voorzag men de route Rechtbankstraat, Huf van Burenstraat, Westluidensestraat en de Damstraat naar de (Groen) Markt. Ten behoeve van het verkeer komende uit de richting Echteld, Eck en Wiel en Elst stelde men voor oostelijk van de Grotebrugse Grintweg een nieuwe weg aan te leggen. Deze weg zou via het toen geplande zuidelijke industrieterrein (het huidige Latenstein) ook hebben moeten aansluiten op de toen toekomstige A15 en aan de andere zijde, nabij de watertoren op het Fabriekslaantje. Het verkeer komende uit deze richting had dan via het Fabriekslaantje, dat dan verbreed had moeten worden, onderlangs de havendijk via de Voorstad naar de (Groen)Markt moeten rijden.

Doorbraak 1953 t.b.v. Damstraat (RAR/Collectie Bouwhuis)

Damstraat 2024 vanaf Westluidensestraat (Foto Jan Bouwhuis)

ONDERZOEK HOGESCHOOL ROTTERDAM

De onderzoekers van de Hogeschool Rotterdam konden zich niet vinden in de plannen zoals beschreven in Het Streekplan Groot Tiel om het doorgaande verkeer naar de (Groen)Markt te leiden. Zeker wat de Waterstraat betrof vonden zij het ongewenst dat het winkelend publiek gehinderd zou worden door verkeer en zagen zij het liefst een autovrije Waterstraat. Hierdoor zou Tiel als centrumgemeente zijn winkellende bezoekers een extra service hebben kunnen verlenen. Immers zoals men het toen beschreef “het is bekend dat het winkelend publiek zich gaarne van etalage naar etalage begeeft en daarbij vele malen de straat oversteekt”. Men verwees ook naar het herbouwplan voor de binnenstad van Rotterdam waarin ook de combinatie winkelstraat/verkeersstraat vermeden werd. Inmiddels was ook bekend dat er geen toestemming uit Den Haag was om in het niet verwoeste en nu nog steeds smalle gedeelte van de Waterstraat, winkels en woningen te slopen om de rooilijn te verplaatsen.² Deze blijvende versmalling, zo verwachtte men, zou ook de verkeersdoorstroming in deze straat niet bevorderen. Volgens de onderzoekers van de Hogeschool Rotterdam was het ook beter om geen verkeersstromen over de (Groen)Markt te leiden omdat men toen het plan had daar een nieuw

gemeentehuis te bouwen op de plaats waar nu de HEMA is gevestigd. Men verwachtte op nationale feestdagen en andere hoogtijdagen dat daar dan grote menigten bijeen zouden komen waar het verkeer hinder van zou ondervinden.

Maar een andere voor ons nu bijzondere reden was ook, zoals men het toen beschreef, dat zich op de (Groen)Markt en de Varkensmarkt een aantal cafés- en restaurants bevond waaromheen ook op andere dan hoogtijdagen zich drukte zou kunnen concentreren. Wat betekent, dat daar een groot aantal vervoersmiddelen (auto's) een standplaats (parkeerplaats) zou zoeken. Een parkeerverbod op deze beide pleinen vond men niet op zijn plaats. Immers café- en restaurantbezoekers geven er in het algemeen de voorkeur aan deze gelegenheden zo dicht mogelijk te benaderen. Men vond dan ook dat op pleinen waar een dergelijke drukte kon worden verwacht doorgaand verkeer vermeden moest worden. De adviezen om daar geen verkeersstromen toe te laten en de Waterstraat autovrij te maken zijn toen niet overgenomen. Als de gemeente Tiel het advies om de Waterstraat autovrij te maken wel had uitgevoerd was dat een voor die tijd uniek en vooruitstrevend besluit geweest. Ondanks het smalle gedeelte in het midden van de Waterstraat nam het autoverkeer dermate toe dat men 1971 moest besluiten op de (Groen)Markt verkeerslichten te plaatsen om het verkeer dat uit verschillende richting toestroomde te regelen.

Uiteindelijk heeft men besloten van het winkelgebied een winkelpromenade te maken die in 1975 geopend is. In beide onderzoeken ging men er vanuit dat het van belang was doorgaand verkeer door Tiel te leiden. In het streekplan door het hart van het centrum over de (Groen)Markt en bij de onderzoekers uit Rotterdam zo dicht mogelijk langs het centrum.

Ⓐ (Foto Jan Bouwhuis)

Wat opvalt in het onderzoek is dat men geen parkeerproblemen voorzag in of rond de binnenstad voor bezoekers aan het centrum. Behalve dan voor de bezoekers van de horeca op de Varkensmarkt en de (Groen)Markt.

DE OLIEMOLENWAL

De onderzoekers van de Hogeschool Rotterdam waren dus geen voorstanders van doorgaand verkeer in het Tielse winkelcentrum en zagen het liefst helemaal geen verkeer in de Waterstraat. Als ideale oplossing hiervoor zagen zij een verkeersweg onmiddellijk langs, maar niet door het centrum. Men ging ervan uit dat de weg voor het doorgaande verkeer zo dicht mogelijk bij het centrum noodzakelijk was voor het behoud van de centrumfunctie van Tiel. Dit omdat men vreesde dat als de stad onvoldoende doorvoermogelijkheden had voor het verkeer, bezoekers de stad zouden gaan mijden. In hun rapport vermeldden zij dat Tiel in de gelukkige positie verkeerde ruimte te hebben voor deze in hun ogen ideale oplossing. Zij stelden voor op de Oliemolenwal een weg (inclusief trottoirs) van 11 meter breed aan te leggen die geschikt zou zijn voor doorgaand verkeer. Als dit plan was uitgevoerd dan was er zoals op de tekening te zien is een steile helling ontstaan vanuit de gracht tot aan de weg waarvoor het wandelpad had moeten verdwijnen.

Gelukkig is het wandelpad behouden gebleven! Aan het begin van deze weg zou volgens de adviezen een splitsing bij het vogeleilandje nodig geweest zijn om het verkeer naar de Veemarkt en de Stationsstraat te leiden. Hiervoor had men daar een deel van de stadsgracht moeten dempen. De onderzoekers vonden hun plan esthetisch verantwoord omdat, zo stelden zij, beplanting van de steile helling mogelijk was en slechts op twee plaatsen een ge-

deelte van de gracht gedempt had moeten worden. Over de historische waarde van de Oliemolenwal en de gracht werd met geen woord gerept. We mogen ons gelukkig prijzen dat dit ingrijpende plan niet is gerealiseerd en het karakteristieke wandelpad, de bruggentjes over de gracht én de gracht zelf gespaard zijn gebleven.

Op de tekening van de verbrede Oliemolenwal is te zien dat deze aansluit op het Fabriekslandje, die ook volgens het Streekplan Groot Tiel, verbreed had moeten worden. Dit om het verkeer vanaf de nieuwe weg ten oosten van de Grotebrugse

de continuïteit van de verbinding ten goede zou komen.

3. Het verkeer komende van de pont zou gemakkelijk en snel via het verbrede Fabriekslaantje richting de verbrede Oliemolenwal kunnen rijden.
4. In oostelijke richting zou het verkeer via de nieuw aan te leggen weg oostelijk van de Grotebrugse Grintweg de toen toekomstige industrieterreinen Latenstein en Kellen en de nog niet gerealiseerde A15 kunnen bereiken.
5. Het zou ook bijdragen aan een voor die tijd betere Noord-Zuid verbinding. De verwachting was dat door de vestiging van nieuwe bedrijven op de geplande industrieterreinen de vraag naar arbeidskrachten zou toenemen terwijl Tiel toen een tekort aan arbeidskrachten had. In het Land van Maas en Waal was juist een overschot aan arbeidskrachten deze zouden dan met de nieuwe veerdienst op een snelle manier de industrieën kunnen bereiken.

De veerdienst is nooit verplaatst. De gierpont is in 1957 vervangen door twee vrij varende veerponten. Zij hebben tot en met 1 juni 1974 gevaren de dag dat de Prins Willem Alexanderbrug werd geopend. Op 2 juni, één dag later, ging het fiets- en voetveer varen tussen Tiel en Wamel verzorgd door de motorboot Corien.³

Enkele uren na het in gebruik nemen van het voetveer raakte de boot onklaar en moest één van de twee uit de vaart genomen ponten tijdelijk weer worden ingezet. De voorziene weg oostelijk van de Grotebrugse Grintweg die zou aansluiten op de A15 en de industrieterreinen moest ontsluiten is nooit aangelegd. In 1960 is de Grotebrugse Grintweg aangesloten op de toen tot Tiel gerealiseerde A15. In 1977 is deze aansluiting komen te vervallen en is de huidige aansluiting bij Hotel van der Valk gerealiseerd.

(RAR/collectie Bouwhuis)

Noten

1. Evenals in andere streekcentra was deze tendens, mede ten gevolge van de toename van het gemotoriseerde verkeer, al voor de oorlog ingezet
2. In verband met bouw materiaal schaarste en woningtekorten
3. De Corien is in 1985 vervangen door de Hendrikus die tot en met 2015 dienst heeft gedaan

Bron

- Een economische studie betreffende welvaartsbronnen gemeente Tiel Economisch-Geografisch Instituut Der Nederlandse Hogeschool Rotterdam 1949
- Kalendarium

De Groene Krib (Foto Jan Bouwhuis)

HARREWARRENDE HERTOGEN EN BALDADIGE BURGERS

Gewelddadige gebeurtenissen in veertiende-eeuws Tiel

Twee jaar terug heb ik mijn eindschrijft geschreven over Mechteld van Gelre (ca. 1323-1384), de enige vrouw die ooit zelfstandig hertogin van Gelre is geweest.¹

Naast een bijzonder levensverhaal heeft Mechteld ook een imposante briefcollectie van 184 brieven die aan haar geschreven waren nagelaten. Deze brieven worden in het Gelders Archief bewaard en vertellen veel over de veertiende-eeuwse Gelderse samenleving.

📍 Kaart van Tiel en Zandwijk in 1560
(Jacob van Deventer)

Een van de belangrijkste plaatsen in Mechtelds leven is Tiel. Mechteld vocht tussen 1371 en 1379 een oorlog uit om hertogin van Gelre te worden. Tiel was tijdens deze oorlog een van de centrale locaties. Het afgelopen najaar heb ik voor de Vereniging Oudheidkamer voor Tiel en Omstreken een lezing over dit onderwerp mogen geven. Aan de hand van deze lezing heb ik in dit artikel een aantal centrale gebeurtenissen in veertiende-eeuws Tiel uitgelicht, waarin Mechteld en haar familie een belangrijke rol spelen.

EEN MONDIGE HANDELSPLAATS

Tiel was sinds zeker de late negende eeuw een bloeiende handelsnederzetting in het Rivierenland. Dit was mogelijk door zowel een gunstige geografische ligging (op de splitsing tussen de rivieren Waal en Linge) als het verval van de verderop gelegen handelsstad Dorestad, dat in dezelfde tijd onder gewelddadige Vikinginvasies gebukt ging.² Zelfs de heersers van het Duitse Rijk lieten hun oog op Tiel vallen: Tiel was vanaf ca. 980 een koninklijke, en later keizerlijke, tol- en muntplaats.

Wel hadden de Tielenaren in die tijd de reputatie mondig te zijn. Kroniekschrijver Alpertus van Metz had geen goed woord over voor de Tielenaren. Volgens zijn kroniek *De diversitate temporum* ('Gebeurtenissen van deze tijd', geschreven ca. 1000) waren het, vergeleken met inwoners van andere handelsplaatsen, "ruwe lieden" die "er bijzonder gemakkelijk toe kwamen om over alles en nog wat te klagen".³ Alpertus vermeldde dat de Tielenaren volgens hun eigen zelfgemaakte regels leefden in plaats van naar het gangbare recht, en dat degene die tijdens ochtendlijke drinkgelagen "met de luidste stem smerige praatjes uitsloeg om het domme volk aan het lachen te maken" veel lof oogstte onder de Tielenaren.⁴ Tiels bloeitijd als handelsstad kwam ten einde halverwege de twaalfde eeuw. De Linge verzandde en de Duitse keizers richtten hun aandacht op belangrijkere gebieden landinwaarts.⁵ De keizerlijke tol werd bijvoorbeeld in 1174 naar Kaiserswerth (bij Düsseldorf) verplaatst. Vanaf ongeveer 1200 ging het gezag over Tiel (samen met Zandwijk) van de Duitse keizers over op de Brabantse hertogen.⁶ Tiel en Zandwijk vormden daarmee een uithoek van het hertogdom Brabant op de grens met Gelre en Holland. Door de afgelegen ligging bezochten de Brabantse hertogen de stad zelden, waardoor andere lokale machthebbers hun pijlen op Tiel richtten.⁷

▲ Oorkondes uit 1337 en 1339 waarin de landruil tussen Gelre en Brabant werd vastgelegd. Door deze ruil kwam Tiel definitief in Gelderse handen.

DE BOUW VAN HET TOLHUIS

Vanaf de late dertiende en vroege veertiende eeuw vielen Gelderse troepen Tiel regelmatig aan. De Gelderse graaf Reinald II veroverde Tiel in 1334 definitief. In het voorjaar van 1335 gaf Reinald vervolgens het bevel om alle stadsmuren in Tiel af te breken.⁹ De stad was daarmee nog niet onmiddellijk Gelders. In 1337 kwamen Gelre en Brabant tot een overeenkomst waarbij Brabant Tiel, Zandwijk en Heerewaarden aan Gelre zou geven, in ruil voor een aantal tot dan toe Gelderse dorpen in de buurt van Heusden¹⁰: Oudheusden, Vlijmen, Hedikhuizen en Engelen.¹¹ De uiteindelijke ruil vond in 1339 plaats.¹²

1339 was sowieso een goed jaar voor Reinald II van Gelre, aangezien de Duitse keizer dat jaar het graafschap Gelre tot hertogdom verhief. Als kersverse hertog van Gelre én heer van Tiel wilde Reinald II

laten zien dat er niet met hem te sollen viel. Daar was reden toe, want net zoals in de tijd van Alpertus van Metz hadden de Tielenaren geen hoge pet op van macht- en gezaghebbers.¹³ In 1315 joegen de Tielenaren bijvoorbeeld de kanunniken van het Sint-Walburgiskapittel de stad uit en in dezelfde periode weigerden de inwoners het huis van een onder de Tielenaren impopulaire schout te redden toen het in brand stond.¹⁴

Er bestond dus onmiddellijk een groot wantrouwen tussen de Tielenaren en hun nieuwe heer Reinald II. Reinald gaf daarom zijn rentmeester en kanselier Johan Moliart (ca. 1290-1356) de opdracht om een burcht te laten bouwen. Moliart was één van de kanunniken geweest die in 1315 Tiel uit was gejaagd, dus hij wist goed waartoe de Tielenaren in staat waren. Tussen 1339 en 1342 werkte hij aan de burcht, het Tolhuis genoemd. Officieel was het Tolhuis dan ook bedoeld om de Waaltol te beschermen. De burcht huisde ook een hertogelijk militair garnizoen. Dit diende niet alleen om de riviertoel te bewaken, maar ook om de opstandige Tielenaren in het gareel te houden.¹⁵ Het Tolhuis was daarmee ook een dwangburcht en een symbool voor de Gelderse macht in Tiel. Van het Tielse Tolhuis in volle glorie zijn nooit afbeeldingen gemaakt; de oudste

tekening van het complex komt uit 1563, toen het al deels gesloopt was. Hoe het imposante complex er precies uit zag zullen we dus nooit weten. Wel is de herinnering aan het Tolhuis in het hedendaagse Tielse straatbeeld nooit ver weg. Op de voormalige locatie van de middeleeuwse burcht bevinden zich zowel de Tolhuisstraat als de Tolhuiswal, en delen van de omwalling (de Tolhuiswal) staan nog steeds overeind.

DE BROEDERSTRIJD (1350-1361)

Reinald II overleed plotseling in 1343. In de eerste instantie regeerde zijn oudste zoon Reinald III. Toen Reinalds jongere broer Eduard in 1350 meerderjarig werd, maakte ook hij aanspraak op de hertogstitel. Het hertogdom belandde via deze opvolgingscrisis in een burgeroorlog, de zogeheten Gelderse Broederstrijd (1350-1361). Tijdens de oorlog waren de edelen en steden van Gelre verdeeld in twee partijen: de Heekerens die Reinald III steunden, en de Bronkhorsten die Eduard steunden. Deze partijen waren beide vernoemd naar een vooraanstaande adellijke familie die bij de respectievelijke partij aan het roer stond.

Tijdens deze burgeroorlog koos Tiel de kant van de Bronkhorsten. Deze beslissing kwam Tiel duur te staan. In augustus 1354 vielen de Heekerense legerleiders Walraven van Valkenburg en Jan van Arkel met een leger de stad binnen. Hierop volgend staken ze de toren van de Sint-Walburgiskerk in brand. Op dat moment bevonden zich 145 gevluchte Tielse burgers in de kerk, die daar voor het geweld veilig dachten te zijn.¹⁷ Toen het vuur oversloeg naar het middenschip en het loden dak konden de burgers niet meer ontsnappen. Naast talloze mensenlevens gingen ook alle archiefdocumenten en privilegies van het Tielse stadsbestuur, die men in de kerk bewaarde, in vlammen op.¹⁸

📖 Tekening van het deels gesloopte Tolhuisterrein ("...de plaats daer het tolhuis te Tiel plagt te staan") uit 1563 (Foto Gelders Archief)¹⁶

Foto uit 1908 van een historische optocht in Tiel, waarbij de intocht van de nieuwe hertog Eduard in 1361 werd nagespeeld (Collectie Emile Smit)

De Heekerens hielden Tiel na deze inval niet lang in handen, en waarschijnlijk was alle goodwill die de Heekerens nog hadden in Tiel door dit optreden voorgoed verdwenen.¹⁹

In 1361 vormde Tiel het toneel van de laatste, allesbeslissende veldslag tussen de twee broers. Begin mei 1361 belegerde Reinald III Tiel, dat toen weer in handen van de Bronkhorsten was. Eduard zag volgens de Tielse kroniek “zijn stad in gevaar komen, en trok op met een machtig leger dat bestond uit partijgenoten”.²⁰ Twee weken later arriveerden Eduard en de Bronkhorsten in Tiel, waar ze Reinald III en de Heekerens definitief versloegen tijdens de Slag bij Tiel op 25 mei van dat jaar. Eduard nam Reinald gevangen, waarna hij werd opgesloten in kasteel Nijenbeek (bij Voorst). De nieuwe hertog Eduard bevestigde in juni 1361 de stadsrechten van Tiel en breidde deze zelfs aanzienlijk uit, omdat de stad tijdens de oorlog de Bronkhorsten trouw was gebleven.²¹

EEN NIEUWE OPVOLGINGSKWESTIE, EEN NIEUWE OORLOG (1371-1379)

Onder Eduard ging Gelre een tien jaar durende periode van relatieve vrede en welvaart in. Deze periode kwam echter abrupt

ten einde in augustus 1371, toen Eduard sneuvelde op het slagveld. Reinald III werd vervolgens vrijgelaten uit Nijenbeek om zijn broer als hertog op te volgen. Na tien jaar gevangenschap was de gezondheid van Reinald echter behoorlijk achteruitgegaan. Reinald was volgens de overlevering dusdanig dik geworden dat hij nauwelijks zijn toren uit kon komen. Alleen met veel moeite kon hij bevrijd worden.

Door zijn slechte gezondheid was Reinald III uiteindelijk maar drie maanden hertog: begin december 1371 overleed hij. Tijdens zijn korte regeerperiode voerde hij zoveel mogelijk hertogelijke taken uit als hij kon.

Reinald III van Gelre werd in 1371 vrijgelaten uit Nijenbeek. Na tien jaar gevangenschap paste hij echter niet meer door de deur (Houtgravure door Frederik Weissenbruch uit 1880)²²

Portret van Mechteld van Gelre uit een zestiende-eeuws manuscript

Wapenschild van Gozewijn van Varik (Goossen van Vauderic) uit het Wapenboek Gelre (geproduceerd ca. 1395-1402). In juli 1372 veroverde deze ridder Tiel met succes op de Bronkhorsten.

Zo bevestigde en vermeerderde Reinald in september 1371 een aantal stadsprivileges, waaronder ook in Tiel.²³

In december 1371 ontstond er wederom een opvolgingscrisis in Gelre. Zowel Eduard als Reinald III waren zonder wettige opvolgers overleden. Dit keer claimden twee dochters van Reinald II²⁴, Mechteld en Maria, de hertogstroom. Mechteld, die kinderloos was gebleven ondanks twee eerdere huwelijken, riep zichzelf uit tot hertogin. Maria, die getrouwd was met hertog Willem van Gulik, schoof haar zoon Willem naar voren als nieuwe hertog.

De opvolgingscrisis mondde opnieuw uit in een oorlog. Begin 1372 werden de eerste wapens opgepakt. Ook de partijstrijd tussen de Heekerens en Bronkhorsten laaide weer op. Dit keer steunden de Heekerens Mechteld, terwijl de Bronkhorsten Maria en Willem van Gulik steunden. Mechteld vond naast de Heekerens veel steun bij haar belangrijkste twee bondgenoten: de Hollandse edelman en militair opperbevelhebber Reinoud van Brederode en de kersverse bisschop van Utrecht Arnold van Horne. Op verzoek van deze twee heren trouwde Mechteld begin 1372 met de rijke Hollands-Franse edelman Jan II van Blois. Het was een politiek huwelijk, dat alleen gesloten werd om Mechtelds claim op de hertogstitel extra kracht bij te zetten. Een getrouwde vrouw genoot immers meer aanzien dan een alleenstaande.

Ook tijdens deze oorlog lag Tiel in de frontlinie. Net zoals tijdens de vorige burgeroorlog sloot Tiel zich in de eerste instantie aan bij de Bronkhorsten.²⁵ Dit duurde echter niet lang: halverwege juli 1372²⁶ namen de Heekerens na lange en zware gevechten Tiel in. Dit moet een opzienbarende gebeurtenis zijn geweest. De Brabantse hertogin Johanna van Brabant, een bondgenote van Mechteld, schreef aan Mechteld dat ze erg blij was het nieuws te horen “dat Mechtelds mensen de stad Tiel veroverd hadden”.²⁷ Dit succes was volgens de Tielse Kroniek te danken aan ridder Gozewijn van Varik, die met de Heekerens de stad had veroverd.²⁸

Gozewijn van Varik had al enige ervaring met steden belegeren. In 1366 had hij (in vredetijd!) een poging gedaan om met een leger Zaltbommel in te nemen.²⁹ Gozewijn had Zaltbommel niet lang onder zijn controle. Toen hertog Eduard een leger op de rebellerende ridders afstuurde koos Van Varik snel het hazenpad. In dat opzicht was zijn verovering van Tiel zes jaar later een stuk succesvoller. Tijdens de zomer van 1372 bleef Tiel zelfs continu in handen van de Heekerens.³⁰

GERED DOOR EEN LEGER SCHOENLAPPERS

Hier zou begin september 1372 kort verandering in komen. Op 7 september trok bisschop Arnold van Horne met een groot gezelschap ridders en bondgenoten richting Tiel, want hij had gehoord dat de Bronkhorsten de stad wilden innemen. Toen het gezelschap in Tiel aankwam, trof het in de stad geen Bronkhorstse troepen aan. Wel was Mechteld van Gelre aanwezig, waarna “ze feestten, dansten en in goed gezelschap waren”.³¹ Het voorgevoel van de bisschop klopte daarentegen: er bevonden zich op dat moment Bronkhorstse troepen rondom Tiel. Door het feestgedruis waren de Heekerens niet meer in staat “de stad verstandig te verdedigen”, waardoor de Bronkhorsten hun kans schoon zagen.³² Deze klommen in het holst van de nacht over de Tielse stadsmuren, mogelijk met hulp van Bronkhorst-gezinde Tielse burgers.³³ Er ontstond vervolgens een groot gevecht tussen beide partijen, waarbij de Bronkhorsten een groot aantal van Mechtelds en Arnolds bondgenoten gevangen namen.³⁴ Mechteld wist veilig te ontkomen naar het Tielse Tolhuis, en ook bisschop Arnold realiseerde “na zich lang moedig te hebben verdedigd” dat hij dit gevecht niet kon winnen en trok eveneens richting de burcht.³⁵ De Bronkhorsten berichtten de dag erop hertog Willem van Gulik over Mechtelds en Arnolds penibele situatie. Op dat moment was de Gulikse hertog in de buurt. Hij was - saillant genoeg - in Heusden voor de eerste vredesbesprekingen omtrent de Gelderse burgeroorlog.³⁶ Deze vredesbesprekingen liepen uit op een fiasco, want Willem van Gulik trok toen hij lucht kreeg van de situatie in Tiel met een leger van honderdvijftig man richting Tiel.³⁷ Mechteld en Arnold zaten als ratten in de val, en alleen een wonder kon hen nog redden.

❶ Vier Utrechtse burgers in laatmiddeleeuwse wapenuitrusting. Schilderij van Willem Cornelisz. van Swanenburgh uit 1658 (Centraal Museum Utrecht).

Dat wonder zou er komen in de vorm van het Utrechtse stadsleger. De Utrechtse burgers hadden gehoord dat hun bisschop in een penibele situatie zat, en trokken vervolgens in volle wapenuitrusting over de Lek en de Linge naar Tiel. Willem van Gulik verzocht zijn leger op de hoede te zijn voor de pas gearriveerde Utrechtse, want volgens hem zei men weliswaar dat de Utrechtse “allemaal bontwerkers en schoenmakers waren”, maar het leken hem desondanks “goede vechters”.³⁸ Daar had de hertog gelijk in. De Utrechtse daagden Willem van Gulik en de Bronkhorsten uit voor een gevecht, maar in plaats van het gevecht met de Utrechtse aan te gaan vluchtte Willem van Gulik op een onbewaakt moment stiekem weg via een poort. Tegen 12 september was Tiel weer in handen van de Heekerens.³⁹ Het Utrechtse stadsleger kwam de dag erop terug in Utrecht “zonder verliezen en met grote eer”.⁴⁰ De Utrechtse moesten desondanks een prijs betalen voor hun optreden.

Willem van Gulik en de Bronkhorsten trokken vanuit Tiel naar het Sticht, waar ze de dorpen Amerongen, Doorn, Zeist en De Bilt plunderden en in as legden.⁴¹ Dit was mogelijk een wraakactie voor het Utrechtse optreden in Tiel of een poging om nog enige glorie uit hun mislukte invasie van Tiel te halen, zoals in middel-eeuwse oorlogvoering gewoonte was.⁴²

KWADE PAASDAG

Naarmate de oorlog vorderde werd de roep om vredesonderhandelingen steeds groter. In april 1374 waren er in (het toen Gelderse, nu Duitse) Straelen eindelijk succesvolle onderhandelingen onderhouden. In het zogeheten Verdrag van Straelen werd besloten dat Gelre werd verdeeld onder de twee strijdende kampen. De Waal en de Rijn dienden hierbij als natuurlijke grenzen: Mechteld mocht officieel als hertogin regeren over het gebied ten oosten van de Rijn en ten noorden van de Waal.⁴³ Mechteld kreeg specifiek het recht op “alle steden, kastelen en landerijen” aan de kant van de twee rivieren “daar Tiel en Emmerich liggen”; ze kreeg ook het recht om in Tiel tol te heffen.⁴⁴

Het verdrag van Straelen vormde het begin van het einde van de vijandelijkheden in Gelre.⁴⁵ Er werd nadien een stuk minder gevochten in het hertogdom, met name in de gebieden die definitief van de Bronkhorsten en de Gulikers waren. Toch was niet iedereen tevreden met de beslissingen die in Straelen gemaakt waren, met name in de gebieden die aan Mechteld waren toegewezen.⁴⁶ Zo werd er ook om Tiel nog regelmatig gevochten. In 1374 en 1375 was de stad meermaals door de Bronkhorsten veroverd en weer heroverd door de Heekerens.⁴⁷

Tiel is desondanks in de latere oorlogsjaren een van de belangrijkste bolwerken van de Heekerens. In 1377 sloten Mechteld en haar man Jan van Blois een landvrede met de

edelen en steden binnen haar territorium, als reactie op de nog altijd regelmatige uitbarstingen van geweld binnen dit gebied.⁴⁸ Het verdrag diende dan ook vooral om “elkaar, de bevolking en reizigers” in dit gebied tegen dit geweld te beschermen.⁴⁹ Tiel werd in deze landvrede als een-na-voornaamste stad genoemd (na Huissen), wat laat zien dat de stad voor Mechteld en de Heekerens erg belangrijk was.⁵⁰

Ondanks het feit dat Tiel op papier onder Heekerens bestuur viel, was lang niet iedereen in Tiel tevreden hiermee. De Tielenaren waren immers van oudsher tot wantrouwen van het gezag geneigd. Ook hadden de Tielenaren hun eigen redenen om specifiek de Heekerens te wantrouwen. De Tielse burgers waren en bleven trouw aan de Bronkhorsten, ondanks de heerschappij van de Heekerens. Mogelijk speelde er ook oud zeer mee, zoals de traumatische vernietiging van de Sint-Walburgiskerk in 1354.

Bovendien hadden de Heekerens ook tijdens deze burgeroorlog voor grote verwoestingen in Tiel gezorgd. Dit gebeurde niet alleen door het aanhoudende geweld, maar ook op indirecte wijze. Reinoud van Brederode had in 1374 tijdens een poging Tiel te veroveren de dam tussen Tiel en Zandwijk doorgestoken.⁵¹ Tijdens aanhoudend hoogwater in het voorjaar van 1375 brak deze dijk door, waardoor de Linge Tiel overstroomde. Dit leidde tot grote materiële schade in het hele noordelijke deel van de stad (bij de Waterstraat).

Deze sluimerende ontevredenheid met het gezag van de Heekerens culmineerde op Paaszondag 1378 in een dodelijke climax. Die dag bevonden zich tientallen Heekerense ridders op het Tolhuis die zich klaarmaakten om naar de Paasmis te gaan. In hun zondagse kledij trokken ze vanuit het Tolhuis richting de kerk in de stad, aangezien de burcht geen eigen kapel had.⁵² De ridders zouden echter nooit meer terugkeren naar hun veilige burcht.

Op de terugweg belandden de Heekerense ridders ten hoogte van de Agnietenstraat in een hinderlaag van woedende Tielse burgers, waarna de ridders in koelen bloede werden vermoord.⁵³ Vele aanhangers van Mechteld vonden de dood tijdens deze lynchpartij, waaronder Godfried van Arkel en Brienus van Honswijck.⁵⁴ Deze gewelddadige gebeurtenis ging de geschiedenisboeken in als de 'Kwade Paasdag'.⁵⁵ Desondanks zou het Heekerense gezag op het Tolhuis ook na deze Kwade Paasdag aanhouden.

HET LAATSTE BELEG

Aan het einde van de jaren 1370 zat Mechteld zowel politiek als financieel aan de afgrond. De meeste steden en edelen die aan het begin van de oorlog aan Mechtelds zijde hadden gestaan, kozen naarmate de oorlog vorderde de kant van de Gulikers en de Bronkhorsten. Haar huwelijk met Jan II van Blois liep uit op een deceptie, toen ze beiden realiseerden dat er uit het huwelijk niets te winnen viel, zowel politiek als financieel. Het enige bolwerk dat Mechteld en haar overgebleven bondgenoten in 1379 nog over hadden was het Tielse Tolhuis, een baken van de Heekerens in een stad die hen verder vijandig gezind was.⁵⁶ En ook dat zou niet lang meer in Mechtelds handen zijn. Op 23 februari 1379 belegerden de Bronkhorsten voor de laatste keer het Tolhuis, dit keer onder de leiding van de jonge Willem van Gulik, die op dat moment zestien jaar oud was.⁵⁷ De Heekerens in het Tolhuis hoopten waarschijnlijk op een wonder. Maar in tegenstelling tot september 1372 was er geen Utrechtse stadsmilitie meer om hen in het laatste uur te redden. Arnold van Horne was vanaf 1378 bisschop van Luik geworden en had nadien weinig meer met het Gelderse conflict van doen. Er zat voor de Heekerens in Tiel niets anders op om zich over te geven aan de Bronkhorsten en de

Moordpartij uit de dertiende-eeuwse Morganbijbel. Tijdens de 'Kwade Paasdag' in 1378 moet het in Tiel er ook zo aan toe zijn gegaan.

Gulikers, waarschijnlijk tot grote vreugde van de bevolking.

Hiermee was ook het laatste Heekerense bolwerk gevallen. Na een laatste, allesbeslissende veldslag bij Hönnepele (bij Kalkar, tegenwoordig in Duitsland) gaf Mechteld op 24 maart 1379 al haar claims op de Gelderse hertogtroon op. Ze sleet haar laatste jaren berooid en verbitterd op haar weduwengoed in Huissen, waar ze op 21 september 1384 zou overlijden. Vanaf dat moment is de jonge Willem van Gelre en Gulik officieel hertog over heel Gelre. Hiermee begon er voor Gelre, maar zeker ook voor Tiel, een halve eeuw van vrede en welvaart, en dat had het na zeker een eeuw van bloedvergieten meer dan verdiend.

Noten

1. Raadpleeg Roos in't Velt, "“To a dear and merciful woman”. Exploring the letter collection of Mechtild of Guelders, duchess-pretender of Guelders, 1365-1380”, <https://studenttheses.uu.nl/handle/20.500.12932/42904> [Ongepubliceerde masterscriptie]
2. Joep Hendriks en Michel Groothedde, 'Het Karolingische en Ottoonse rijk', in: Dolly Verhoeven, Maarten Gubbels, en Michiel Melenhorst eds., *Gelderland voor het Gelderland werd* (Amsterdam: Boom, 2011), p. 337-338
3. Ibidem, p. 340. Hendriks en Groothedde parafraseren hier Alpertus van Metz, *Gebeurtenissen van deze tijd*, ed. en vert. door Hans van Rij (Hilversum: Verloren, 1999), p. 77-78. Voor het Latijnse origineel, zie: Alpertus van Metz, *De diversitate temporum*, ed. door Abraham Hulshof (Amsterdam: Johannes Müller, 1916), p. 50
4. Ibidem
5. Emile Smit en H.J. Kers, *De geschiedenis van Tiel* (Tiel: Vereniging Oudheidkamer Tiel en Omstreken, 2001), p. 18-19; Hendriks en Groothedde 2022, p. 340.
6. Smit en Kers 2001, p. 21
7. Emile Smit, 'Het Tolhuis te Tiel, een gehate dwangburcht', in 'De Betuwe graaft zich in'. Militair-strategische objecten in het Rivierengebied, ed. door Jan Willemsen c.s., *Terugblik. Jaarboek Stichting Tabula Batavorum*, 12 (Opheusden: Stichting Tabula Batavorum, 2011), p. 38
8. Ibidem, p. 28
9. De Tielse kroniek. Een geschiedenis van de Lage Landen van de Volksverhuizingen tot het midden van de vijftiende eeuw met een vervolg over de jaren 1552-1566, ed. en vert. door Jan Kuys c.s. (Amsterdam: Verloren, 1983), p. 107 (§ 487)
10. Heusden zelf was in deze tijd een tot op zekere hoogte onafhankelijk leen dat verbonden was aan het graafschap Kleef. Raadpleeg Henk 't Jong, *Hoogtij van Holland. Het graafschap in de veertiende eeuw* (Utrecht: Omniboek, 2022), p. 139
11. Smit en Kers 2001, p. 32; Smit 2011, p. 28. Er zijn meerdere charters over de overeenkomst uit 1337 bewaard, zowel van Brabantse als Gelderse kant. Raadpleeg Den Haag, Nationaal Archief, 1.01.42.01 Inventaris van het archief van de charters van het Hertogdom Brabant uit het depot te Vilvoorde, inv.nr. 12.1; en Arnhem, Gelders Archief, 0001 Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen, inv.nr. 2448, met editie in: Isaac Anne Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*. Eerste deel. De toestand van Gelderland in de eerste helft der veertiende eeuw (Arnhem: Nijhoff, 1830), p. 362-365
12. Voor het originele charter, zie: Frans van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland*. Tweede deel (Leiden: Pieter vander Eyk, 1754), p. 622-623; met regist in Nijhoff 1830, p. 403
13. Smit 2011, p. 28
14. Ibidem, p. 28
15. Ibidem, p. 30; Smit en Kers 2001, p. 34
16. Arnhem, Gelders Archief, 0012 Gelderse Rekenkamer, inv.nr. 1022
17. Aart Noordzij, 'Tussen publiek en privaat. Partijstrijd in Gelre in de veertiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123:2 (2010), p. 227; Smit en Kers 2001, p. 34-35; De Tielse Kroniek, p. 112 (§ 517), 137 (§ 692)
18. Smit en Kers 2001, p. 35-36
19. Ibidem, p. 35
20. De Tielse Kroniek, p. 120 (§ 567)
21. Smit en Kers 2001, p. 35; voor het originele charter, zie: Tiel, Regionaal Archief Riviereland, 0001 Archieven van het stadsbestuur van Tiel, inv.nr. 104
22. Pieter Harmen Witkamp, *Geschiedenis der zeventien Nederlanden*. Tweede deel (Amsterdam: Van Bakkenes, 1880), p. 437
23. Isaac Anne Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*. Tweede deel. deel. Reinald III. en Eduard, hertogen van Gelre (Arnhem: Nijhoff, 1833), p. 285-287; voor het originele charter, zie: Tiel, RAR, 0001 AvhSvT, inv.nr. 107
24. Mechteld en Maria waren halfzussen van Reinald III en Eduard. De moeder van de zussen was Sophia Berthout, en de moeder van de broers was Eleonora van Engeland. Reinald II had naast Mechteld en Maria nog twee andere dochters met Sophia Berthout: Margaretha (overleden 1344) en Elisabeth (abdis van klooster Graefenthal bij Goch, overleden 1376)
25. Isaac Anne Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*. Derde deel. Willem en Reinald IV. Hertogen van Gelre uit het huis van Gulik (Arnhem: Nijhoff, 1839), p. xii
26. Volgens de Tielse Kroniek (p. 124, § 602) nam Gozewijn van Varik Tiel op 26 juli 1372 in. Dit moet eerder zijn gebeurd, want de genoemde brief van Johanna van Brabant (noot 27) is gedateerd op 21 juli 1372 ("xxj dage in Julie"). Ook aan de hofrekeningen van Jan van Blois (Den Haag, Nationaal Archief, 3.19.10 Inventaris van het archief van de Graven van Blois, 1304-1397, inv.nr. 48, fol. 20v) valt af te leiden dat de verovering van Tiel vóór 15 juli 1372 plaatsvond ("inghaende des sonnendaghes 11 daghe in julio [...] tot des donredaghes [d.w.z. 15 juli] na den etene dat hi te Thiel waert toech omdat hem die mare quam dattet ghewonnen was")
27. "...ende sijn seer blide dat uwe lude de stat van Tiele gewonnen hebben...", Arnhem, Gelders Archief, 0001 Graven en hertogen van Gelre, inv.nr. 553 (brief 9)
28. De Tielse Kroniek, p. 124 (§ 602)
29. De Tielse Kroniek, p. 122 (§ 581)
30. In de hofrekening van Jan van Blois (Den Haag, NA, 3.19.10, IAGB, inv.nr. 48) wordt meermaals verwezen naar het feit dat hij tijdens juli en augustus 1372 regelmatig in Tiel te vinden was ("Item des dinxdaghes na Jacobi [d.w.z. 27 juli 1372] [...] te Thiele [...] an minen heer [d.w.z. Jan van Blois]", fol. 66r; "Item in d'eerste weke van oest [augustus] [...] bi mine heer te Thiele", fol. 66v). Het feit dat Mechtelds man in deze periode regelmatig in Tiel te vinden is laat zien dat de stad tijdens de zomermaanden van 1372 in handen bleef van Mechteld en de Heekerens
31. "...daer si hoveden ende danseden ende waren goede ghesellen...", Johannes de Beke, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, ed. door Hettel Bruch, *Rijks Geschiedkundige Publicatiën*, 180 (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1982), p. 221
32. "Mer si en behoeden die stat niet so wiselike", Ibidem, p. 221; René de Kam, *De ommuurde stad. Geschiedenis van een stadsverdediging* (Amsterdam: Unieboek | Het Spectrum, 2020), p. 105
33. Smit 2011, p. 31

34. Volgens Johannes de Beke en de Tielse kroniek werden Loef van Hoorne (een broer van de bisschop), Gijsbrecht van Hardenbroek (de hofmaarschalk van de bisschop), en de ridders Frederik van Zuilen, Jacob van Lochorst, Willem van Overvecht, Daem van Lochorst en Ernst van Groenewoude gevangen genomen, en met hen “nog vele andere edelen”. Zie De Beke, Croniken, p. 221 en De Tielse Kroniek, p. 124-125 (§ 604)
35. “Die bisscop, die hem langhe wile manlike verweerde [...] ontbrac sinen vianden ende quam opt tollenhuis, daer die vrouwe van Ghelre was”, De Beke, Croniken, p. 221
36. Hennie Verhoef, De graven van Blois. Heren van Schoonhoven en Gouda (Schoonhoven: Historische Uitgaven Schoonhoven, 2016), p. 152; Marius Pieter van der Linden, De burggraven van Montfoort in de geschiedenis van het sticht Utrecht en het graafschap Holland (+- 1260-1490) (Assen: Van Gorcum, 1957), p. 43. De vredesbesprekingen hadden in totaal twee dagen geduurd, deze begonnen op 7 september 1372, en werd gehouden tussen Jan van Blois, Willem van Gulik en Albrecht van Beieren. Deze ruwaard van Holland trad hierbij als mediator op (“Item des dinxdaghes op onser vrouwen avond natiuitatis [7 september 1372] [...] quamen tot Huesden [...] op 1 dachvaert die hertogh Aelbrecht daer ghemaect hadde om te dadinghe tussen mijne heer van Gelre en den hertogh van Gulich”, Den Haag, NA, 3.19.10, IAGB, inv.nr. 48, fol. 68r)
37. De Beke, Croniken, p. 221; De Kam 2020, p. 106
38. “Die hertoghe, die van binnen der stat dat volc dat daerbuten lach, al oversach, sprac tot sinen luden: „Ghi segt mi, dattet al pelsers ende scoemakers sijn, mer het duncken mi alle goede riddere ende knechte wesen”, De Beke, Croniken, p. 222; De Kam 2020, p. 106
39. “Item des sonnendaghes na onser vrouwendach nativitas [d.w.z. 12 september 1372] [...] doe de maren [bericht] quamen dattet [d.w.z. Tiel] ghewonnen was”, Den Haag, NA, 3.19.10 IAGB, inv.nr. 48, fol. 67v
40. “Des anderen daghes toghen die van Utrecht weder binnen hoer stat sonder verlies ende mit groter eren”, De Beke, Croniken, p. 222; De Kam 2020, p. 106
41. De Tielse Kroniek, p. 125 (§ 606); De Beke, Croniken, p. 222
42. 't Jong 2022, p. 59-61
43. Jos Benders, ‘De muntslag van Mechteld van Gelre (1371-1384)’, *Jaarboek voor Munt en Penningkunde*, 106 (2019), p. 58; Aart Noordzij, ‘Personen, grenzen en politieke eenheden in de veertiende eeuw. Het hertogdom Gelre en de geschiedenis van internationale betrekkingen’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 127.4 (2014), p. 587. Voor het originele charter, zie: Theodor Joseph Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins oder des Erzstifts Cöln, der Fürstenthümer Jülich und Berg, Geldern, Meurs, Kleve und Mark, und der Reichsstifte Elten, Essen und Werden* (Düsseldorf: Schaub, 1853), III, p. 649-651
44. “alle stede, slaete ende lant, dye op ghene syde des Waels ende des Ryns gelegen syn, daer Tyel ende Eymeric ligghen”, Ibidem, p. 650
45. Benders 2019, p. 58
46. Zo werd bijvoorbeeld in Zutphen, een stad die door het verdrag van Straelen onder het bewind van Mechteld was gekomen, afgesproken dat Mechteld de stad in handen zou houden tot 1377, wanneer de jonge Willem van Gulik wettelijk meerderjarig zou worden
47. Tiel was in 1374 veroverd op de Bronkhorsten door Reinoud van Brederode, zie De Tielse Kroniek, p. 125-126 (§ 611). Volgens de rekeningen van Jan van Blois was Tiel onder meer in april 1375 kortstondig in handen van de Bronkhorsten: “int jaer 75 [...] in dander weke van aprille [...] overmids dat Thiel ghewonnen wordt van den vyan-den”, Den Haag, NA, 3.19.10 IAGB, inv.nr. 50, fol. 152r
48. Aart Noordzij, ‘De landvrede van 1377. De betekenis van grenzen binnen een Gelders verbond’, in *Gelderland grensland. 2000 jaar verdeeld en verbonden*, ed. door Dolly Verhoeven c.s. (Nijmegen: Vantilt, 2016), p. 44
49. Ibidem, p. 44
50. “Huesen, Tiele, Boemel, Wageningen, Herderwijk, Elborch, Hatthem etc.”; Nijhoff 1839, p. 30. Dat de stad onmiddellijk na Huissen, Mechtelds belangrijkste zetelplaats, wordt genoemd laat zien dat Tiel als stad bij Mechteld in hoog aanzien stond. Voor het volledige charter, zie: Nijhoff 1839, p. 28-45
51. De Tielse Kroniek, p. 125-126 (§ 611); Smit en Kers 2001, p. 37
52. Smit 2011, p. 31
53. Ibidem, p. 31
54. De Tielse Kroniek, p. 127 (§620)
55. Ibidem. In de originele Latijnstalige kroniek wordt deze gebeurtenis in het Middelnederlands omschreven (“dicebatur den quaden paeschdach”), wat laat zien dat de naam van de gebeurtenis ook in de vijftiende-eeuw, toen de kroniek werd opgesteld, als alom bekend werd verondersteld
56. Nijhoff 1839, p. xxxvi
57. Ibidem, p. xxxix; De Tielse Kroniek, p. 128 (§627); Smit en Kers 2001, p. 39; Wybe Jappe Alberts, *Geschiedenis van Gelderland van de vroegste tijden tot het einde der middel-eeuwen* (Den Haag: Nijhoff, 1966), p. 80

WAAR LIGT DE GRENS

Tielse grenspalen

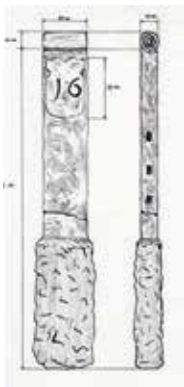
Het afbakenen van grondgebied door landen, provincies, steden en dorpen is al eeuwen oud en was vaak ook een bron van langdurige conflicten. Een euvel dat tot op de dag van heden nog voortduurt. Dus werd het al vroeg van belang die grenzen duidelijk zichtbaar te maken. Daartoe werden vanaf de zestiende eeuw door landmeters kaarten getekend die voor de opdrachtgever diens eigendommen duidelijk zichtbaar maakte. Maar dit gebeurde incidenteel, lang niet alle gebieden werden in kaart gebracht.

De invoering van het kadaster in 1832 bracht daarin verandering. Voor het eerst werd alle grondgebied met perceelgrenzen duidelijk in kaart gebracht. In oude tijden werd het eigendom of de grens van een bepaald gebied vaak ook extra aangeduid met eigendomsmerken in de vorm van hardstenen palen, die al of niet voorzien waren van een herkenningsteken. Sommige zijn al eeuwenoud. Maar de meeste zijn in de loop der tijden verloren gegaan. Wellicht omdat het kadaster alles voortaan duidelijk had vastgelegd en ze daardoor overbodig zijn. Vaak werden ze na een wegverbreding of

➤ Reconstructietekening hoe de 17e-eeuwse stoeppaal geplaatst was (Tekening auteur)

-verlegging gewoon opgeruimd. In het hele land zijn er gelukkig nog wel een aantal bewaard, ook binnen het grensgebied van de gemeente Tiel. Een extra probleem is dat er in de in Tiel aanwezige archieven vooralsnog niets over te vinden is. Er zal echter toch ooit besloten zijn die kenmerken aan te brengen en steenhouwers kregen opdrachten. Maar wie weet wat in de toekomst diepgaander onderzoek nog boven water kan brengen. Ze horen toch bij ons cultureel erfgoed!? Een feit dat echter schromelijk genegeerd wordt. Want ze komen niet voor op onze monumentenlijst. Vandaar dat het misschien een stimulans is dit wel te doen aan de hand van de hiernavolgende summiere inventarisatie. Waarbij een oproep op zijn plaats is, eventuele 'gemiste grenspaaltjes' te melden,

▲ Tekening van een 17e-eeuwse stoeppaal opgegraven bij een huis in de Frieslandstraat (Collectie auteur)

▲ Gezicht in de Kleibergsestraat met aan beide kanten stoeppalen en -hekken (Uitgave D. Mijs ca. 1905. Particuliere collectie)

▲ Negentiende-eeuwse hand gesmede stoephekken bij de voortuintjes aan de Grotebrugse Grintweg (Foto auteur)

zodat hun aanwezigheid geregistreerd kan worden. Vaak zijn ze bijna onzichtbaar en weggezakt in de grond langs de wegen en dijken en dreigen daardoor ook in de toekomst verloren te gaan!

STOEPPALEN

Ook de gewone burger geeft zijn eigen grensgebied graag aan, al is het maar door een heg of hek langs de voortuin. Bijzonder zijn vooral de ijzeren gesmede hekjes die nog aanwezig zijn in de oude arbeiderswijken voor de toenmalige arbeiderswoningen. Een groot aantal dateert uit het eind van de negentiende eeuw en werden gelijkvormig vervaardigd door de lokale smid. Ook deze hekjes verdienen een beschermde status. Nagenoeg alle uit de achttiende en negentiende eeuw daterende meer luxe afbakeningen voor grote huizen zijn in de binnenstad helaas door de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog verdwenen. En die er nog waren sneuvelden voor het verkeer in de binnenstad.

De oudste 'stoeppaal' werd in 1982 door de familie Reuvers in hun tuin aan de Frieslandstraat gevonden en aan de gemeente geschonken voor het museum.¹ Hij was gebroken en vermoedelijk een van een stel. Het is een zeventiende-eeuwse

hardstenen paal met het cijfer 16 er ingehakt. De in tweeën gebroken, maar verder gave paal werd door de toenmalige dienst gemeentewerken van Tiel opgehaald. Maar is nooit in het museum aangekomen. Deze voor de historie van Zandwijk best interessante paal is tot op heden spoorloos. Tips over de huidige verblijfplaats zijn welkom. Gelukkig is er indertijd een tekening van gemaakt. In de tuin van het streekmuseum ligt nog een groot fragment van een zwaar beschadigde stoeppaal, waarvan de herkomst onbekend is.

POLDER- EN WATERSCHAP GRENSPALEN

Ook de vroegere polderbesturen en waterschappen vonden het noodzakelijk hun grenzen aan te geven. Daarvan zijn gelukkig enkele schitterende achttiende- en negentiende-eeuwse kaarten bewaard gebleven. Maar van hun grenspalen helaas maar weinig. Ze werden onder andere wel aangegeven op de rivierkaarten uit 1874. Daarop werden ook de stenen peilschalen en de Rijkspeilmerkstenen aangegeven die nu nagenoeg alle verdwenen zijn. Curieus is echter de grenspaal van de polder Drumpt uit 1780. Bijna onzichtbaar in de begroeiing op de op de hoek van de Lingedijk en de Marijkelaan is een

Ⓐ Pentekening en foto van de grenspaal uit 1780 op de hoek van de Lingedijk en de Marijkelaan (Collectie en foto auteur)

Ⓐ Grote hardstenen grenspaal langs de Culemborgse Grintweg. Eind 18e begin 19e eeuw (Foto auteur)

Ⓐ Grenspaal van de waterschappen Tielerswaard en Neder-Betuwe op de hoek van de Echteldse- en de Havendijk (Foto Jan Bouwhuis)

hardstenen achthoekige paal aanwezig, met de ingehakte tekst 'DRUMPT 1780'. Een bijzonder exemplaar, dat het bestaan van Drumpt voor de eeuwigheid heeft vastgelegd, want de vroegere plaatsnaamborden hebben het na de herindeling van 1956 niet overleefd! Overigens, is er nog een Drumpts plaatsnaambord, tenslotte ook een grensaanduiding, bewaard in het Tiels museum? Tenslotte staat langs de Culemborgse Grintweg een grote lange hardstenen paal die ook een grensaanduiding markeert. Welke, is niet helemaal duidelijk. Vermoedelijk ook een van het waterschap of de polder. De paal is echter van geen enkele aanduiding voorzien. Dan is er nog op de hoek van de Echteldse- en de Havendijk een vierkante dikke hardstenen paal geplaatst met de ingehakte opschriften TIELERWAARD en NEDER BETUWE. Deze ziet er meer negentiende-eeuws uit en heeft wellicht een ouder exemplaar vervangen.² De lokaal-historicus wijlen Huub van Heiningen vond dat de paal ook de oude grens tussen de gouwen Betuwe en Teisterbant markeerde.

POST- EN SPOORWEGEN

In het Flipje- en Streekmuseum wordt een hardstenen paal bewaard met als opschrift op de voorzijde: 'EINDE GECOMB.

GRINTW.' en op de achterkant : 'G:W:' Waar deze paal precies heeft gestaan is niet meer na te gaan, maar het moet in of bij het centrum van de stad geweest zijn. Maar de betekenis is duidelijk. Paaltjes met 'G.W.' waren op de gehele route te vinden met de ingehakte letters, maar die zijn in de loop der jaren voor zover bekend, allemaal verdwenen. De gecombineerde Grintweg was in 1773 opgericht als postweg tussen Tiel, Buren en Culemborg. Het was de eerste gemeenschappelijke regeling tussen steden en werd in de volksmond de TBC-weg genoemd. Na de opheffing in 1975 werd het archief overgebracht naar het Tielse stadsarchief, nu onderdeel van het Regionaal Archief Rivierenland.³ Een bijzondere eigendomsmaal betreft een vierkant hardstenen paaltje dat in het puin bij het tunneltje met de Schaarsdijkseweg onder het spoor werd gevonden en nu in de tuin van een particulier staat. Bovenop het grof gehouwen paaltje staan de letters 'SS' gebeiteld. Die staan voor 'Staats Spoorwegen' en zal wellicht op het eind van de negentiende eeuw bij de aanleg van een spoorwegovergang geplaatst zijn.

PARTICULIERE TERREINEN

Bij het zorgcentrum Lingewaarde aan de Gasthuislingelaan, staan vlak bij de

🔗 Tekeningen van de aanduiding van het einde der Gecombineerde Grintweg. Originele paal berust in de collectie van streekmuseum Tiel (Tekening collectie auteur)

🔗 Grenspaal gebruikt bij de Staats Spoorwegen. Gevonden bij de tunnel naar Passewaay (Particuliere collectie/Foto auteur)

hoofdingang twee hardstenen ‘zerken’ met de gebeitelde teksten ‘O.B.M.& V.H.’ en er boven het symbool van het Oud Burger Mannen en Vrouwenhuis te Tiel. Ze duiden oorspronkelijk het terrein met boomgaarden aan dat daar lag en eigendom was van het gasthuis die jaarlijks de gronden verpachtte. Toen het uit de veertiende eeuw daterende gasthuis door de veranderende wettelijke normen haar oude gebouw in de Ambtmanstraat moest sluiten, werd besloten op het land, dat eigendom was van het Gasthuis, een nieuw verzorgingstehuis te bouwen onder de naam Gasthuis Linge. Later werd de naam gewijzigd in ‘Lingewaarde’. Bij de nieuwbouw daarvan in 1967 werden de hiervoor vermelde stenen herplaatst ter herinnering aan de oorspronkelijke instelling. Tenslotte is er in het Molenstraatje nog een diep weggezakt paaltje te zien op de hoek van een oprit en een particuliere voortuin, waarop alleen nog een ‘T’ is te zien. Een aanduiding van de oude stoomtramweg van Tiel naar Buren en Culemborg die daar ooit langs gelopen heeft? Kortom, mocht u binnenkort gaan wandelen of fietsen. Kijkt u dan eens uit naar deze kleine erfgoed monumentjes en maak er zo mogelijk een foto van en stuur die aan de redactie. Bij voorbaat dank!

Noten

1. ‘Attent tussen Waal en Rijn’. Artikel over de 17e-eeuwse stoepaal in de Tielsche Courant d.d. 28 augustus 1982
2. Op dit moment is door de werkzaamheden van de dijkverzwaring de paal tijdelijk verwijderd en bij het waterschap Rivierenland opgeslagen, maar zal weer herplaatst worden
3. F.A.M. Pustjens, Inventaris van het archief van Gecombineerde weg van Tiel over Buren naar Culemborg, [Tiel 1983] RAR. Collectie nr. 0018

Bronnen

- J. Augusteijn en J. Werner(red.), Historische plattegronden van Nederlandse steden. Gelderland dl. 8.2. De steden van het rivierengebied. Alphen aan den Rijn 1999
- T. Brouwer, Grenspalen in Nederland. Zutphen 1978
- P. Brouwer, G. van Kesteren en A. Wiersma, Berigt aan de heeren reizigers. 400 Jaar openbaar vervoer in Nederland. Den Haag. 2008
- M.de Bruijn en S. van Doornmaalen, Historische atlas van het Rivierenland. Nederbetuwe en Gelderse waarden. Nijmegen 2014
- J.D.H. Harten, Sporen in het landschap. Kleine historische landschapselementen in de West-Betuwe en de Vijfheerenlanden. Utrecht 1997
- H.J. Kers en dr. E. Smit (eindredactie), Kalendarium van Tiel. Deel I t/m V. Tiel 1993-2001
- H.J. Kers en dr. E.J.Th.A.M.A. Smit De geschiedenis van Tiel. Tiel 2001
- E. Kok-Majewska (red.):Sporen door 125 jaar de Betuwe. Historische Reeks Rivierenland XVI. Tiel 2008
- W. Veerman, Tielse monumenten, Tielse documenten in het stadsarchief. Tentoonstellingscatalogus t.g.v. Open Monumentendag. Tiel september/ oktober 1987

▲ Pentekening en foto van grenspalen bij het land van het Oud Burger Mannen en Vrouwenhuis bij Zorgcentrum Lingewaard (Collectie en foto auteur)

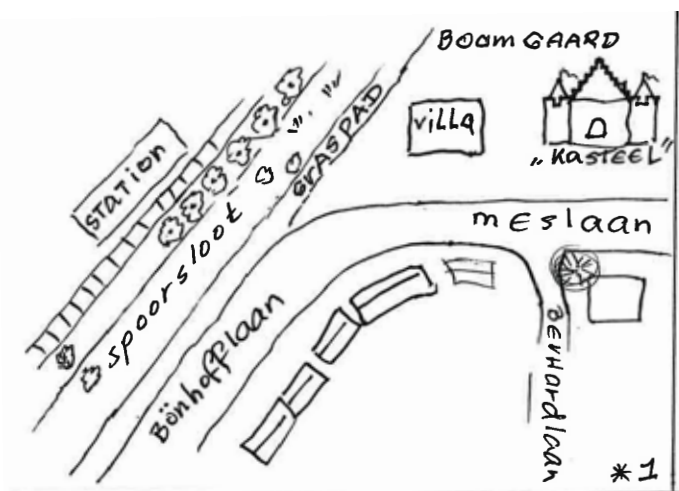
▲ Weggezakt grenspaal bij een tuin in het Molenstraatje (Foto auteur)

‘REVOLUTIE’

▲ Thomas van Aquineschool (Foto Jan Bouwhuis)

Deze geschiedenis speelt zich af rond 1958. Ik was tien jaar oud en als ‘katteliek’ menneke bezocht ik de Thomas van Aquineschool in de Jacob Cremerstraat. De meeste kattelieke jongetjes bezochten die, want er was in Tiel slechts één zo’n school. De rest was, zoals de ouders dat noemden, voor de protestanten of de openbaren. Wat dat waren wist ik niet, maar de toon waarop die woorden werden uitgesproken gaf ze een wat dreigende lading.

▲ Tekening auteur

ER WAREN GRENZEN

In de klas waren er bijvoorbeeld drie! Links zaten de ventjes, die later hun brood zouden verdienen met hun handen, daarnaast twee rijen met misschien Muloklanten en rechts twee rijen met hbs- en gymnasiumkandidaten. Het onderwijs was overigens voor alle drie de groepen hetzelfde, de rapporten waarschijnlijk niet. Wanneer meneer Ponsioen (de kunstschilder, die altijd een strikje droeg, wat me erg intrigeerde) ’s zomers de ramen opengooide en hardop naar buiten brulde: “Oh God kom me verlossen van dit stel stomme ossen!”, dan doelde hij ongetwijfeld op de linkse rij. In die rij zaten jongens uit de volksbuurten. Hun vaders werkten in de metaalfabrieken, in de ‘sjemfabriek’, de tinfabrieken of hadden baantjes als postbode of kolensjouwer enz.

In mijn ogen waren het ruige bonken, die je beter te vriend kon houden. Hun kleren waren vaak versteld, hun schoenen versleten door het voetballen. De tweede rij zag er eigenlijk hetzelfde uit, want ook uit de volksbuurten van Tiel of uit de stad, zonen van winkeliers.

Een groter verschil met de rest vertoonde de rechterrij. Nette kleding, gepoetste schoenen die er als nieuw uitzagen, haartjes netjes in het gelid en een duidelijk ander taalgebruik. Geen woord Tiels spraken zij.

Deze heren kwamen van over de ‘grens’.

DE OVERKANT

Die grens was de spoorlijn vlakbij school gelegen. Daar begon een wijk met grote huizen, zelfs een 'kasteel' (staat er nog) en grote rietgedekte villa's met diepe tuinen. Huizen met kunstig geschilderde of smeedijzeren namen aan de gevels. Hier woonden de, in onze ogen, rijke 'minse'. Dit was Drumpt, althans zo noemde men dit gebied beginnend bij de Bönhoff- en Meslaan. Over en weer hadden de twee groepen niets bij elkaar te zoeken. Beiden hadden hun eigen gebied.

Maar op een tamelijk warme junidag vond er op de speelplaats van onze school een vechtpartij plaats tussen twee jongens. Heel gewoon, gebeurt op jongensscholen altijd, zal men zeggen, maar dit keer was het anders. Eén van de twee vechtersbazen was Guus U. Dat gaf een extra lading, want hij was de zoon van één van de strengste meesters der school.

Het hoofd, de heer Leemreysen, haalde de twee kemphanen uit elkaar en ze werden naar binnen gebonjourd. Met de kennis van nu zeg ik: "Er heeft klassenjustitie plaats gevonden, want Guus werd 'vrijgesproken' en de andere knul uit de volksbuurt kreeg strafregels." Guus kwam uit Drumpt. Ik was in die tijd bevriend met een jongetje dat Sjakkie heette, waarschijnlijk schrijf je Jacky o.i.d. maar iedereen noemde hem Sjakkie. We waren dikke maatjes en ik speelde vaak bij hem. Hij was geabonneerd op Donald Duck en Illustrated Classics, een serie stripverhalen gebaseerd op beroemde avonturenboeken waarop ik ook gek was. In ruil voor die gunst trok ik met hem de oerwouden in om noten te bietsen, stekelbaarsjes en salamanders te vangen en hem te leren van de natuur wat ik wist. Ze hadden bij hem thuis een piano en houten tenniserackets en zijn moeder lag op de bank en rookte filtersigaretten, voor mij onbekende fenomenen. Sjakkie kwam uit Drumpt.

Bovengenoemde Guus was een fantasierijke knul en ook een soort leider van de buurtjongetjes. Guus had een 'bende' opgericht, de bende van Robin Hoed (wist ik veel). Guus was Robin, Sjakkie Kleine Jan, want hij was fors uitgevallen en er was zelfs een Broeder Tuk. De andere jongetjes van de bende hadden ook bijnamen, maar die ben ik vergeten. Omdat ik maar gelegenheidslid was en niet in de buurt woonde wilde Guus mij 'sherrif van Nottingham' noemen. Ik was zeer vereerd met deze naam, maar toen ik erachter kwam dat die 'sherrif' een rotzak was, dankte ik voor de eer. Vanaf toen was ik anoniem lid. Ons speelterrein was de spoorloot aan de Burg. Bönhofflaan. De sloot, meestal droogstaand, stond vol wilgenhout waarvan we met onze zakmesjes (bijna alle Drumptenaren hadden er een) kunstig bewerkte zwaarden sneden. Ook bogen maakten we met wilgentakken en vlieger-touw. Bijbehorende pijlen vervaardigden we van rietstengels en vlierdoppen. Wanneer we daarmee klaar waren kwam Robin Guus met een speelplan. Meestal werd je dan in twee groepen verdeeld en moest je elkaars in de sloot gebouwde kasteel veroveren. Er werden oorlogskreten geslaakt, er werd moeizaam gerend en soms gejankt als een kleiner bendelid ongelukkig over een boomstam of in de brandnetels was gevallen. Kortom jongensspel in de natuur, kom er maar eens om. Ik voelde me daar uitstekend thuis, jammer dat de winnaar altijd dezelfde was.

VERVOLG REVOLUTIE

Maar op een woensdagmiddag, een week na het incident op het schoolplein gebeurde het volgende: Onder leiding van Robin Hoed, die nu een door zijn moeder gemaakt Robin Hoedhoedje droeg met een echte fazantenveer

erin waar iedereen bewonderend en jaloers naar keek (ook al leek hij nu meer op Peter Pan, maar daar hadden we ook wel op willen lijken), speelden we ons gebruikelijke veroverspelleke. Maar plots kwam een bendelid in paniek de spoorloot in struikelen die ons hijgend en stotterend meedeelde dat een groep jongens over de Lingedijk naderde: "Wel een stuk of twintig met honden en ze hebben allemaal stokken bij zich." Guus Hoed toonde zich nu een waardig leider. Hij riep ons met zijn allen bij elkaar en zei zoiets als: "We zullen strijden tot der dood mannen, komaan volg mij." Dat vond ik toen mooi gezegd. Ja, Guus kende zijn klassieken. Toen we de schuine helling van de spoorloot hadden beklommen en boven waren gekomen, zagen we dat de boodschapper niet overdreven had. Ik herkende linkse rijers uit mijn klas, met voorop de vorige week gestrafte jongen. Het waren er zeker twintig vergezeld door een aantal winkelierszonen, waarvan er zeker twee een luchtdrukpistool zwaaiden. Verder waren

Tekening auteur

er nog enkele zesdeklassers bij, een kop groter dan ons grootste bendelid. Maar als klap op de vuurpijl een herdershond en een boxer. De hele groep stiet bloeddorstige kreten uit, die zeker niet klassiek waren maar wel angstaanjagend. Het was duidelijk; het plebs rook bloed. De aanblik van deze overmacht was teveel voor onze leider. Hij liet zijn miezerige boogje vallen en zijn pijlen waarvan hij wist dat ze toch nooit doel troffen en vluchtte richting zijn huis. Onze bende volgde zijn voorbeeld, achterna gezeten door de horde wellustelingen.

Maaaar mijn huis lag over het spoor dus er zat niets anders op dan voor de bende uit te vluchten langs de lange, lange spoorloot. Ik rende door een weiland en omkijkend zag ik dat ik achterna gezeten werd door een zesdeklasser Johnnie van R. die een bonenstaak als een soort speer drilde. Dat was ballast en omdat de angst mij vleugels gaf liep ik op hem uit. Mijn wapenuitrusting had ik weggegooid, mijn zwabberpijlen en mijn fraai bewerkte wilgenzwaardje zouden mij toch niet hebben kunnen verlossen van mijn achtervolger. Maar daar was plots die veel te brede sloot. "Gif j'over Rus!" De t werd

aan gene kant van de grens niet uitgesproken. Ik gaf me grif over aan Johnnie, want ik kende 'm en wist dat het geen rotzak was. De hele weg terug liep ik als gevangene langs de spoorloot, terwijl hij zo af en toe een venijnig prikkie met zijn bonenstaak gaf. Aangekomen vlak achter het station zag ik al van verre, en hij ook, een blauw volkswagenbusje. Pliesie. Een ouder had de politie gebeld toen zijn/haar oversture jochie was thuisgekomen met het verhaal dat de andere kant van de grens met hen wilde afrekenen. Johnnie smeed zijn staak in de spoorloot en zonder iets te zeggen verdween hij in de bosjes. Enkele agenten renden zich het schompes door de boomgaarden achter jongetjes aan en slaagden erin, hoorde ik achteraf, er een drie- of viertal te vangen. Die waren klaarblijkelijk door angst bevangen en hebben zich gewoon laten pakken. Met de handen in de zakken en een onverschillige trek op mijn gezicht, maar op mijn hoede, ben ik over de spoorwegovergang terug gewandeld naar mijn homeland de Bevrijdingslaan. Geen revolutionair meer gezien. Achteraf, denk ik, is hier bij mij een klein politiek bewustzijn zich gaan ontwikkelen. Het laat zich raden welk.

TIEN KEER DE HUCHT

Van veel plaatsen in Tiel kan men stellen, dat ze veranderd zijn.
Aan de hand van beelden is mooi te volgen hoe dat gebeurde.

De Collartswal in 1645

De Hucht ontstond door de oorlogen die de Gelderse hertog Karel van Egmond voerde met keizer Karel V. Tussen 1518 en 1520 werd de stadsgracht van Tiel verdubbeld. Daardoor ontstond tussen de twee grachten een verhoogde wal. Deze werd in eerste instantie genoemd naar de commandant van Tiel, Hendrik Collart van Lynden. Op de kaart van 1645 staat dan ook de naam Collartswal. Op die wal stond niet veel meer dan het 'sieckhuys', de plaats waar de (besmettelijke) zieken werden verpleegd. Een kleine poort gaf van buiten de stad toegang tot de wal, de Huchtpoort.

(Detail uit de stadskaat van Nicolaas van Geelkerken/Collectie Emile Smit)

Collaertswal en Huchtspoort in de achttiende eeuw

Daniël Dupré (1751-1817) maakte aan het eind van de achttiende eeuw een tekening, waarop behalve de Sint-Maartenstoren ook helemaal rechts de Huchtspoort te zien is. Deze werd al niet meer voor verdediging gebruikt, maar was als een soort tuinhuis in gebruik. Het terrein was in die periode verder onbebouwd en van de buitenste gracht was niet veel meer over.

(Rijksmuseum Amsterdam)

De Hucht in 1903

De naam Collartswal verdween in de negentiende eeuw, toen op de wal een tuin met de naam 'De Hucht' werd aangelegd. Op den duur werden er ook steeds meer huisjes gebouwd op het hoge deel van de wal.

Het waren veelal geen bijzondere woningen en meestal was de afwatering dan ook simpel op de gracht. Daarom is het opmerkelijk om op de ansicht uit 1903 te zien hoe tegenover de Hucht nog de was te bleken lag die in het grachtwater was gewassen.

(Collectie Emile Smit)

Het tramspoor langs de gracht in 1912

In 1905 werd begonnen met de aanleg van de rails voor de TBC-tram (Tiel-Buren-Culemborg). De tramlijn moest buiten de binnenstad blijven en werd daarom langs de buitenzijde van de gracht gepland. Daarvoor werd de glooiende oever van de gracht van een betonnen beschoeiing voorzien. De tram reed er maar twaalf jaar over, van 1906-1918, maar de beschoeiing is nooit meer verwijderd.

(Collectie Smit/Kers)

De tram op de Hucht in 1914

Vanuit de andere richting dan de vorige kaart is de opname uit 1914, waar men de tram ziet aankomen vanaf de Waalkade. Voor de tramaanleg was de coupure in de Ophemertse Dijk verlaagd. Wie heden ten dage op de grachtkant van de Hucht gaat staan kan zien, dat de trambaan recht door die coupure naar de Waal liep, waar hij zijn keerpunt had.

(Collectie Smit/Kers)

Asperges in 1945

In het najaar van 1944 hebben de Duitsers de binnenstad van Tiel tot een vesting omgebouwd. Daarvoor legden ze een tankversperring (zogenaamde 'asperges') aan bij de ingang van de Westluidense Straat. Van achter die versperring maakte de fotograaf in mei 1945 een foto van de zwaar beschadigde Huchtpoort en de voorste huizen van de Hucht. De poort die in 1939 nog rijksmonument was geworden, werd na de oorlog gesloopt.

(Collectie Smit/Kers)

De Hucht in 1987

Na de herbouw van de Sint-Maartenskerk en -toren leek de situatie op de vooroorlogse. Inmiddels waren de enkele bedrijven aan de Hucht op één na verdwenen. Het enige bedrijf dat in de jaren tachtig nog bestond was de koperslagerij van P. de Weijer (links op de foto). Ook die sloot in 1990 en daarmee was de Hucht een echte woonbuurt geworden.

(RAR/Collectie Bouwhuis)

De bombox in 2007

In de jaren 2006-2007 werd de stadsgracht grondig gereinigd en uitgebaggerd. Omdat men vreesde voor niet ontplofte explosieven in de gracht werd er gebaggerd onder een beschermkap die de benaming 'bombox' had. Aan het hek links is te zien dat de Hucht tijdens het werk uit voorzorg ook niet toegankelijk was.

Er kwam echter niets bijzonders naar boven.

(RAR/Collectie Bouwhuis)

Het herstel van de beschoeiing in 2012

Vermoedelijk door de werkzaamheden aan de gracht begonnen vanaf 2007 de betonnen beschoeiing langs de gracht en zelfs het wegdek van de Hucht te verzakken. Daarom werd de betonnen wal in 2012 hersteld en versterkt. Daarvoor moest de gracht nagenoeg droog worden gelegd.

(RAR/Collectie Bouwhuis)

De Hucht in 2024

Wie niet beter weet ziet vermoedelijk niet eens zoveel verschil tussen de situatie van 1912 en heden. Inderdaad biedt de Hucht nog steeds eenzelfde aanblik. Het grote verschil is dat de voormalige trambaan in 2024 een ideale plaats biedt om de auto te parkeren.

(Foto Jan Bouwhuis)

DE KAN VAN HET MELKMEISJE VAN JOHANNES VERMEER IN EEN TIELSE BEERPUT!

In augustus 1987 zijn er in de Kerkstraat 24/26 in Tiel door de BATO beerputten opgegraven. In put nummer 1 werden scherven gevonden van een kan van roodbakkerd aardewerk, die op een draaischijf is gemaakt. Zowel de binnenzijde als de buitenzijde zijn voorzien van loodglazuur. Enkele fragmenten van de wand en de standing ontbraken.

Met moed, beleid en trouw werden de scherven aan elkaar gelijmd en de ontbrekende delen opgevuld met gips. Dat is goed gelukt, als je er met je vinger overheen strijkt, voel je een glad oppervlak. Vervolgens werden de reparaties bijgekleurd, zo zijn ze ook zichtbaar gebleven zodat je kan zien dat de kan gerestaureerd is.

BATO lid Irene Lubach is er geruime tijd mee bezig geweest en we zijn trots op het resultaat!

De kan staat te pronken in de vitrine aan de Buitenveldweg en popelt om te worden uitgeleend voor een expositie.

De melkkan heeft een goed gevormde buik, een stevig worst-oor dat een beetje boven de rand uitsteekt en een bescheiden schenklip.

De hoogte is 29 cm., diameter van de bodem 12,5 cm., van de schenklip tot en met het uiteinde van het oor meet hij 19 cm. en de buikomtrek is 64 cm.

BATO-lid Roel van Workum toonde mij op zijn telefoon het schilderij van het 'Melkmeisje' van Johannes Vermeer, uit ongeveer 1660, dat in het Rijksmuseum in Amsterdam te zien is. Het lijkt of de kan op dit wereldberoemde schilderij in een beerput in Tiel is terechtgekomen!

Ik twijfelde eraan of onze kan zo oud is, omdat dit model nog tot in de twintigste eeuw gebruikt werd. Om de Tielse kan te dateren, hebben we gezocht naar opvallend materiaal in de doos met vondsten van dezelfde plaats.

Mijn keuze viel op een bodemfragment van een voorraadpot met pootjes in de vorm van vinnen of standlobben.

Uit dezelfde beerput kwam ook een randfragment van een maiolica bord met blauw-wit-gele decoratie, inwendig tinglazuur en uitwendig loodglazuur, dat lijkt op Italiaans-Hollandse maiolica uit de periode 1600 - 1650.

▲ Foto Melkmeisje van Vermeer (Rijksmuseum)

▲ Vergelijkingsmateriaal (Foto auteur)

Op de websites van Museum Rotterdam en de Collectie Gelderland heb ik informatie gezocht. Op de websites en in het boek 'Steden in Scherven' deel twee, werd als plaats van herkomst van zulke zeventiende- en achttiende-eeuwse kannen vermeld 'West Nederland'. In Bergen op Zoom werd het model gemaakt van 1800 tot 1850.

Conclusie:

Omdat de kruik en de andere fragmenten uit dezelfde beerput komen, veronderstel ik dat onze gerestaureerde kruik inderdaad zeventiende-eeuws kan zijn.

Referenties melkkan:

- Website Collectie Museum Rotterdam no. 14001-71: Roodbruine aardewerk kan met schenklip en aan de bovenzijde toegeknepen oor; standing, geheel geglaazuurd, behalve de onderzijde van de bodem, gedateerd 1650 -1700.
- Op dezelfde website no. 14025-67 een handgedraaide melkkan, rode scherf, in- en uitwendig loodglazuur, staand en geschulpt oor boven de rand uitstekend, gemaakt in Nederland 1600 -1800. De Tielse kan heeft echter een worstoor zonder versiering.
- Op de website van Collectie Gelderland staat een aardewerk kan met loodglazuur van het Openluchtmuseum in Arnhem, no. NOM.50272-78, gedateerd rond 1700; Eveneens bij Collectie Gelderland NOM.34780-63 uit Deventer, gedateerd 1650-1675.
- In het boek "Amsterdam Ceramics, A city's history and an archeological ceramics catalogue 1175 - 2011", ed. Jerzy Gawronski, 2012 Bas Lubberhuizen / Bureau Monumenten en Archeologie, staat onder no. 400, catalogusnummer

WLO-309-24, gedateerd 1600 - 1625 het evenbeeld van de kan uit de Kerkstraat in Tiel, wat betreft de hoogte, het model en de kleur van het glazuur. Deze kan lijkt het meest op de kan uit de beerput in de Kerkstraat in Tiel.

- Schilderij van Johannes Vermeer: 'Het Melkmeisje' Rijksmuseum in Amsterdam.

Referenties bodemfragment met vinnen of standlobben:

- Pootjes in de vorm van vinnen en grote standlobben zie je bij voorraadpotten in de periode 1200 - 1500. Daarna worden de standlobben vervangen door standingen of drie pootjes.
- In het boek "Amsterdam Ceramics staat onder no. 402 een voorraadpot van 45,5 cm hoog met dezelfde verticale standlobben. Het catalogusnummer is TUI5-1, gedateerd 1575 - 1600.

Referenties maiolica randfragment van een bord:

- Het maiolica fragment uit de beerput aan de Kerkstraat in Tiel is voorzien van inwendig tinglazuur en uitwendig loodglazuur en decoratie in de kleuren blauw-wit-geel, in de Italiaans-Hollandse stijl en lijkt op de catalogusnummers 917, 922, 924, 926 en 929 in "Steden in Scherven deel 2, vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel" - Michiel Bartels e.a. uitgave SPA, Zwolle en ROB, Amersfoort 1999. Al deze fragmenten zijn gedateerd van 1600 - 1650.

👤 Irene Lubach aan het werk (Foto wijlen Peter van Zijl)

👤 Kan tijdens de restauratie (Foto auteur)

👤 Foto kan (Foto auteur)

HET TIELSE STERREBOS

Een sterrenbos was een vorm van een stervormige tuinen parkarchitectuur. Tiel had in de negentiende eeuw een eigen sterrenbos, maar het heeft niet lang bestaan. Al na ongeveer zeventig jaar verdween de structuur ervan toen er woningen werden gebouwd. Dit artikel behandelt de parkaanleg van het Sterrebos.

HET TIELSE STERREBOS OP DE KAART

Ook Tiel heeft dus een sterrenbos gehad. Het is goed te zien op drie plattegronden. Het best zichtbaar is het op de kaart behorend bij het boek over de geschiedenis van Tiel van Rink uit 1836 en op de kadastrale kaart van 1832.

Op beide kaarten is te zien dat het Sterrebos een geheel vormt met de Plantage. Tot de aanleg van de Plantage werd besloten in de vergadering van de Burger-magistraat van zaterdag 29 augustus 1795.

VAN STADSMUUR NAAR PLANTSOEN

Dat er in 1795 buiten de stadspoort een plantsoen in Tiel werd aangelegd, stond niet op zichzelf. Vanaf het eind van de achttiende eeuw zien we in veel steden dezelfde ontwikkeling. De vestingwerken hadden hun verdedigende functie verloren, doordat ze onvoldoende bestand waren tegen het steeds zwaarder wordende geschut. Daarnaast wilden steden van de stadsmuren af omdat deze als beklemmend ervaren werden. In veel steden werden delen van stadsmuren gesloopt en poorten afgebroken. Deze terreinen en de schootsvelden buiten de stadsmuren werden geregeld ingericht als plantsoen. Het aanleggen van parken paste bij romantische opvattingen over de natuur en bij het verlichtingsdenken. In de late achttiende en in de negentiende eeuw was een sterrenbos een veel gebruikt landschapselement. In een sterrenbos stond doorgaans in het centrum een beeld, gebouwtje, een bokaal of een grote boom. Dit centrum zou symbool voor de zon kunnen staan. Vanuit dat centrum werden paden aangelegd die straalsgewijs uitliepen en zo een ster vormden. Sterrenbossen hadden meestal zes of acht lanen, naar de hoeken en de randen. Die van Tiel had er vier of zes (plattegronden geven een verschillend patroon weer). De parkaanleg komt vanuit de Franse of barokke tuinarchitectuur. Sterrenbossen leenden zich heel goed voor de jacht, want vanuit het centrum kon je het wild over alle paden zien oversteken. Daar werden ze dan ook vaak voor gebruikt. Van de sterrenbossen die er zijn aangelegd is nog een aantal intact gebleven, bijvoorbeeld de Oude Warande

▲ Detail uit de kadastrale kaart van 1825, sectie D, Tielse Polder. Opgemeten in 1825, gekopieerd door J. Willemse, 1832 (Collectie RAR)

in Tilburg, het Asserbos en het sterrenbos bij Frederiksoord.

DE AANLEG VAN HET TIELSE STERRENBOS

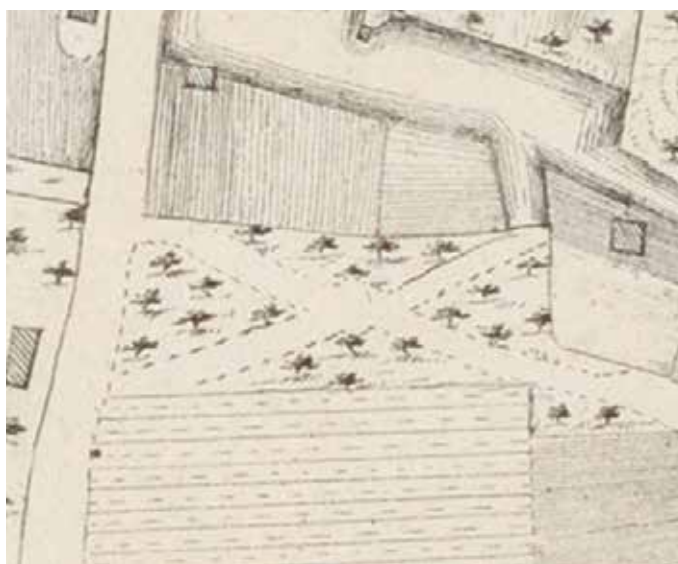
In Tiel was het bolwerk bij de Westluidensepoort rond 1794 geslecht en kon het gebied erbuiten ingericht worden. Er werden bomen aangekocht voor de inrichting van de Plantage. Op de kaarten van 1832 en 1836 zien we de volle omvang van de Plantage én zien we het Sterrebos als een onderdeel van de Plantage. Het Sterrebos is echter niet gelijktijdig aangelegd, maar ruim tien jaar later, namelijk in 1807. De aanleg is te reconstrueren uit de combinatie van enkele bronnen. In een kroniek van Johan Willemse, een klerk op het stadhuis, die veel gebeurtenissen uit zijn tijd noteerde, staat één aantekening over 1805: “omtrent dezen tijd is het boschje bij de Plantage, het Sterrebosch genaamd, alwaar toen zeer hoge iepenboomen stonden, uitgerooid en mede tot Plantage aangelegd”.

Uit andere bronnen blijkt dat dit niet in 1805 is geweest, maar in 1807. De belangrijkste bron hiervoor zijn de magistraatsresoluties, in combinatie met de index hierop, over de periode 1805-1809. Hieruit is de volgende tijdlijn te halen: in 1805 werd van A. Numan voor 14 gulden het onderhoud en beplanting van het straatje tussen de Nieuweweg en de Nieuwe Tielseweg overgenomen. In 1806 werd besloten dat de iepenbomen in het overgenomen terrein, het ‘Schullebosje’ genaamd, verkocht zouden worden (in de index opgenomen onder ‘Plantage’). En een jaar later, in 1807 werd een plan goedgekeurd, ingediend door de voorzittend burgemeester zelf, om op het terrein van de gerooide iepenbomen, opnieuw een bosje aan te leggen. Door de aantekeningen in de notulen te combineren met de aantekening van Willemse over het Sterrebos, is de aanleg in 1807 te dateren. Het plan voor de aanleg zelf is helaas niet aangetroffen.

EEN KORT BESTAAN

Het Tielse Sterrebos was klein: de diagonale paden waren ongeveer 64 meter lang en het park was ca 26 meter breed. Het heeft niet lang bestaan. In de notulen en de kranten wordt het park weinig vermeld. In de krant staan tussen 1867 en 1920 vijf verkopen van bomen uit het Sterrebos, overwegend iepenbomen en daarnaast enkele eiken. Dit lijkt parallel te lopen met de toenemende woningbouw. Vanaf ongeveer 1880 werden er rond het bos woningen gebouwd en er kwamen in de loop van de tijd steeds meer woningen bij. In 1904 werden een rij woningen gebouwd door het Fonds ‘door Eendracht en Spaarzaamheid tot Welvaart’. Bij die woningbouw zal de structuur van het park met de paden al snel en steeds ingrijpender gewijzigd zijn. In het Tielse Sterrebos zal overigens niet gejaagd zijn. Jagen in de Plantage en de wandelgebieden werd op 28 november 1804 verboden.

In maart 1898 bracht de gemeentearchitect, op verzoek van de heer Rink, een rapport uit over de verbetering van het Sterrebos. Hij schrijft hierin dat het

Detail uit de Plattegrond van de binnenstad van Tiel en naaste omgeving, 1836, bijlage uit het boek Beschrijving der stad Tiel van E.D. Rink (Collectie RAR)

grasgewas al sinds 1885 niet meer was onderhouden. De buurt was door de bouw van woningen drukker geworden, waardoor het gras vertrapt werd. Als men het in vroegere toestand wilde terugbrengen, dan zou het terrein rondom moeten worden omgeven met een heining bestaande uit vier draden, zodat de hoofd- of middenweg en een weg langs de woningen over zouden blijven. Verder adviseerde hij het terrein te versieren door de aanleg van wat perkjes. De verbetering zou totaal 275 gulden kosten.

▲ (Collectie RAR)

▲ (Collectie RAR)

De gemeenteraad ging vanwege de hoge kosten niet akkoord met dit voorstel. Besloten werd om de toestand door het aanbrengen van grind zoveel mogelijk te verbeteren. Bij de behandeling van de begroting zou het Sterrebos opnieuw aan de orde komen.

Op een fraaie prentbriefkaart (van ca 1905) is te zien dat er een heining is gekomen. Op oude prentbriefkaarten van de hoek Nieuwe Tielseweg en het Sterrebos is ook te zien dat dit gebied rond 1900 nog een groen karakter had. Dit heette dan ook nog 'Plantage'.

Te zien aan bovenstaande prentbriefkaart is enkele decennia later een weg aanwezig rondom het plantsoen, waardoor het plantsoen kleiner werd. De bomen die er nu nog staan, lijken op deze foto als jonge aanplant te zien. In 1987 heeft de gemeente het Sterrebos en de Adamsweg gereconstrueerd. Er werden toen parkeerstroken aangelegd en er werden maatregelen genomen om doorgaand verkeer te weren.

In 2008 werd er, op initiatief van een 10-jarige jongen, een speeltuin in het plantsoen gerealiseerd.

Behalve de straatnaam is er weinig meer over van het vroegere park. In het huidige plantsoentje in het midden van het Sterrebos staan drie bomen. De middelste ervan is een indrukwekkende grote boom. Die boom is later geplant, maar staat wel ongeveer op de plaats waar ooit het centrum van het Tielse Sterrebos was.

Bronnen

- RAR 0039/118
- RAR 0001/1250, 1295 en notulen 1795, 1797, 1898, 1804-1807.
- RAR 0007/14040 briefnr 591
- Kranten

DE ENE GEVELSTEEN IS DE ANDERE NIET

“Een stad zonder uithangtekens heeft iets ongezelligs en houterigs, iets doods en akeligs: zulk een stad is als een doofstomme, als een overeind staand lijk”. Deze boude uitspraak tekenen Jacob van Lennep en Jan ter Gouw op in hun boek ‘De uithangtekens in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd’ uit 1868. Het is een kloek boek van honderden pagina’s, uitgebracht in twee delen. Op de intekenlijst staan de namen van zeven Tielenaren, onder wie de uitgevers D. Mijs en de weduwe D.R. van Wermeskerken.

Jacob van Lennep (1802-1868) groeide op in een milieu met belangstelling voor kunst en geschiedenis. Hij studeerde rechten in Leiden, werd advocaat, maar bleef interesse voor letteren en historie houden. Als schrijver is hij bekend door zijn historische romans. Jan ter Gouw (1814-1894) was schoolhoofd en schrijver over de Nederlandse geschiedenis en dan vooral de meer volkse kant. Hij is vooral bekend als samensteller van ‘De Volksvermaken’, een boek uit 1871 waarin hij ook de gebruiken rond de Tielse kermiskoek heeft geboekstaafd.

De zoektocht naar uithangtekens en gevelstenen paste helemaal in het tijdsbeeld. Nederland likte zijn wonden na de definitieve scheiding van België in 1839. De nieuwe identiteit moest een krachtige basis krijgen, die deels gevonden werd in geschiedenis, kunst en cultuur. Rembrandt werd als nationale schilder bij uitstek op het schild gehesen en kreeg een plein met standbeeld in Amsterdam. Het in 1885 geopende Rijksmuseum vormde de bekroning van de eigen culturele identiteit. Ook op lokaal niveau zochten burgers naar hun eigen wortels en stichtten oudheidkamers. Tiel kreeg er één in 1901, Zaltbommel in 1905 en Culemborg in 1928.

In de vormgeving, versiering en opschriften van uithangtekens en gevelstenen kon je bij uitstek de volksaard, het landeigene leren kennen, vonden Van Lennep en Ter Gouw. Je vindt er de geschiedenis, het maatschappelijk en huiselijk leven en daarbinnen wel speciaal “hun deugd en hun gebreken, hun wijsheid

en hun dwaasheid, hun gemoedelijke vroomheid en hun ondeugende spotternijen”.

Op dergelijke pareltjes moet je zuinig zijn. Dat vond tenminste het in 1858 opgerichte Koninklijk Oudheidkundig Genootschap (KOG). In 1859 kocht het voor tien gulden de eerste gevelsteen, het begin van een groeiende collectie. De bouw van het Rijksmuseum bood de kans om zeventien stuks in een muur van het museum in te metselen. Achtenveertig andere exemplaren vonden een plaats in een buitenmuur van het Amsterdam Museum aan de St. Luciënsteeg. Ze verhalen over oude panden, beroepen, eigenaardigheden van personen, zee-meerminnen etc. Nog steeds heeft het KOG een commissie gevelstenen.

▲ Gevelsteen in Waterpoort (Foto Tineke Swaneveld)

▲ Steentje P. Bissier Kerkstraat (Foto auteur)

➤ Versierde brievenbus postkantoor Hoogeinde (Foto auteur)

➤ Poortje gotische huis (Foto Tineke Swaneveld)

➤ Detail
wapenstein
Hoogendijk van
Domselaar (Foto
Tineke Swaneveld)

GEVELSTENEN

Uithangtekens, borden hangend aan een metalen constructie, worden in meerdere landen aangetroffen. Ze verlenen bijvoorbeeld de straten in de Engelse steden en dorpen hun eigen charme. Eeuwenlang zag je ze ook in Nederland. Dat ligt anders bij de gevelstenen. Die zijn typisch Nederlands. Je vindt ze vrijwel alleen in ons land en op plaatsen waarmee Hollanders handelsbanden hadden, zoals steden langs de Oostzee en de Engelse kust. Het tijdschrift Onze Taal gaf in 2002 de volgende definitie van gevelstenen: “gebeeldhouwde reliëfs, oorspronkelijk aangebracht in de gevel van een gebouw, met een voorstelling en/of tekst die in relatie staat of stond tot bouwer, bewoner, eigenaar of gebruiker van dat gebouw”. Als materiaal werd doorgaans beschilderd natuursteen gebruikt, in een enkel geval ook wel terra cotta (poreus ongeglazuurd aardewerk van roodbakende klei).

Voor de oorsprong van gevelstenen wijzen sommigen naar opgravingen in Pompeii, de stad die in het jaar 79 na Chr. als een groot geschiedenisboek geconserveerd werd in de as van de vulkaan Vesuvius. Bij opgravingen vond men reliëfs in terra cotta met voorstellingen, zoals van Bacchus, de god van de wijn, als herkenning voor de nering van een wijnhandelaar. In ons land zijn de gevelstenen ontstaan in de loop van de zestiende eeuw. Ze zijn het product van pure noodzaak, namelijk om panden en winkels mee aan te duiden, want wijk- en huisnummers ontstonden pas op het einde van de achttiende eeuw. Stadshistoricus Huub van Heiningen vond in de archieven de namen van 160 Tielse panden, waaronder veel cafés.

Diverse winkels en het daarin door ambachtsslui uitgeoefende beroep hadden stenen met eigen herkenningstekens: een ossenkop voor de slager, sleutels voor een smid, een troffel voor een metselaar en een wildeman voor een herberg. Huub noemt herberg De Wildeman, die te bereiken was via een steegje dat liep van de Koornmarkt naar de Vleesstraat. Dat straatje heette het Gemeyne Wildemansteegje. Na de verwoestende Tweede Wereldoorlog werd het steegje in ere hersteld, maar kreeg toen de naam Klompstraatje.

Als er lezers zijn die ons willen attenderen op gevelstenen, dan vernemen wij dat graag. Melden aan: Peter Schipper. Mail: pschippertiel@gmail.com of aan de redactie van De Nieuwe Kroniek.

☞ Andreas Gasthuis tegeltableau pelikaan variant (Foto auteur)

WE BEGINNEN EEN WERKGROEP

Binnen de historische werkgroep van de Oudheidkamer is onlangs een werkgroep gevormd die de Tielse gevelstenen gaat inventariseren en de achtergronden onderzoeken. Globaal zijn er enige categorieën te onderscheiden.

- Stenen die een bepaald historisch feit herdenken. Een fraai voorbeeld is de in de doorgang van de Waterpoort ingemetselde steen die het afgeslagen beleg van de stad in 1528 memoreert.
- Stichtingsstenen, zoals een exemplaar uit 1837 dat eens ingemetseld was in de synagoge aan de St. Agnietenstraat en dat nu in het zogenaamde metaheerhuisje (bedoeld voor het ritueel reinigen van overledenen) bij de joodse begraafplaats aan de Voor de Kijkuit te bezichtigen is. Of, na goed zoeken, de stichtingssteen van de oude bakkerij aan de Kerkstraat met opschrift P. Bissier 1790.
- Stenen die wat vertellen over de functie van een gebouw, zoals de twee stenen weeskinderen aan de gevel van het weeshuis aan de Achterweg uit 1904. Of, de postduiven rond de brievenbus van het oude postkantoor aan het Hoogetinde.
- Initialen en merktekens die verwijzen naar de eigenaren. Ga maar eens kijken bij de zijgevel van het gotische huis aan de Kleibergsestraat.

In het daar aangebrachte poortje zie je een handmerk met de initialen HS (= Hendrick Schull) en het jaartal 1623.

- Wapenstenen. Voorbeelden: het wapen van de stad Tiel in de Waterpoort en de grote wapenstein van mr. O.C.J. Hoogendijk van Domseelaar in de doorgang naar het binnenterrein van de Hoogendijkstichting aan de Grotebrugse Grintweg (anno 1860).
- Op het einde van de negentiende eeuw raken in plaats van natuursteen, tegeltableaus aan de gevel in de mode. Een heel fraai voorbeeld siert de façade van het voormalige Andreas Gasthuis aan het Sint Walburgkerkpad. Het tableau in Art Nouveau stijl toont een christelijke voorstelling van een pelikaan die zich zelf in de borst pikt om zijn jongen te kunnen voeden. Daaronder de naam: St. Andreas Gasthuis. Op een tweede tegelveld het jaartal 1900.

En zo zijn er nog legio gevel- en herdenkingsstenen te vinden in ons Tiel.

Samen schrijven zij de 'petite histoire' van onze stad. De werkgroep kan vooruit!

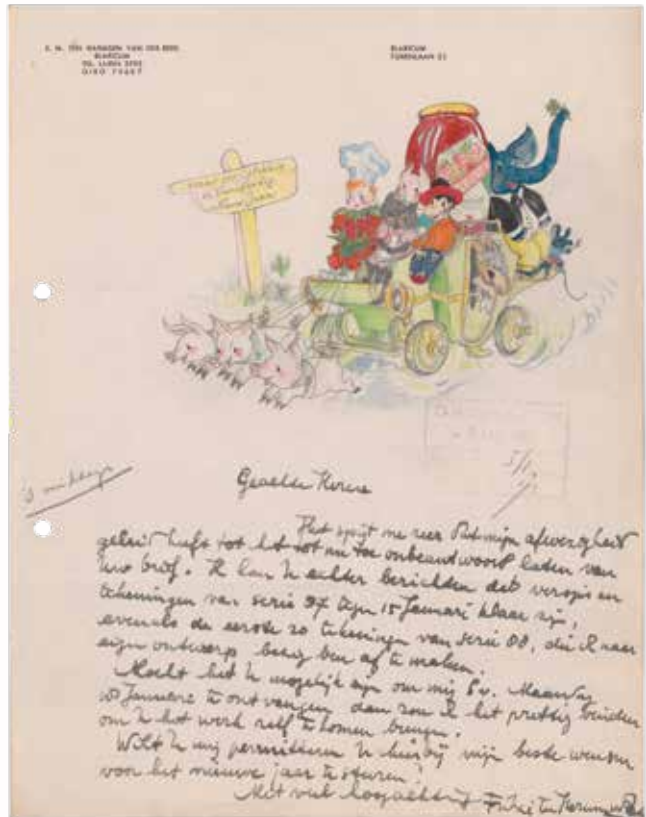
AANWINSTEN FLIPJE EN STREEKMUSEUM

Het Flipje en Streekmuseum heeft een waardevolle aanwinst ontvangen die een belangrijk deel van de Nederlandse reclamehistorie vertegenwoordigt. Tien originele tekeningen uit de bekende Flipje filmstroken, samengevoegd in een lijst met daarbij de bijbehorende filmstrook. Deze serie, genummerd als serie 47 nummer 4, werpt licht op de iconische figuur van Flipje, gecreëerd door de illustratoren Eelco ten Harmsen van der Beek en Freddie Langler.

Genoemde illustratoren maken Flipje tot een van de meest iconische figuren uit de Nederlandse reclamegeschiedenis. Hun Flipje is een schattig mannetje met handen van kroosjes en een plukje haar onder zijn opgesteven mutsje. Eelco Martinus ten Harmsen van der Beek werkte voor zijn plotselinge overlijden in 1953 aan deze serie. Zijn samenwerking met de De Betuwe-directie verliep niet altijd even soepel, vooral als het ging om auteursrechten. Daardoor sprak Ten Harmsen van

der Beek in juli 1953 het voornemen uit de samenwerking met De Betuwe te beëindigen, maar hij overleed vijf dagen later aan een hartstilstand. Door het overlijden van haar vader werd serie 47 voltooid door Eelco's dochter Fritzi ten Harmsen van der Beek. Eerder heeft het museum al de tekening van serie 47 nummer 8 ontvangen, die getekend zijn door Fritzi. Zoals te lezen is in deze brief uit het Regionaal Archief Rivierenland liet Fritzi ten Harmsen van der Beek in 1954 weten aan Maatschappij De Betuwe dat serie 47 en een deel van serie 48 gereed is. De directie is echter ontevreden. Het werk is slordiger en oogt minder lieflijk. Maatschappij De Betuwe besluit de samenwerking te beëindigen. Serie 47 wordt nog wel uitgebracht. Zowel de originele tekeningen als de brief zijn te zien in de nieuwe vaste opstelling 'Fruitstad aan de Waal'. Het is fascinerend om de verschillen in stijl en uitvoering te zien tussen de tekeningen van Fritzi en die van haar vader. Serie 47, door Fritzi voltooid, vertoont een vlottere penbeweging en meer spontaniteit in vergelijking met eerdere series. Het weerspiegelt een eigen persoonlijke stijl. De subtiële correcties met typex voegen een interessante laag toe aan het begrip van het maakproces. Ze tonen niet alleen de zorgvuldigheid en toewijding van de illustratoren aan hun werk, maar bieden ook een glimp van het creatieve proces. Deze details dragen bij aan een dieper begrip en waardering voor de stripjes. Het is een waardevolle toevoeging aan de reeds rijke geschiedenis en nalatenschap van de Flipje filmstroken en de kunstenaars erachter.

📄 (Collectie RAR)

📄 (Collectie FEST)

BOEKBESPREKINGEN

Peter Schipper, *Leven op de rafelranden: Bestaanszekerheid in Culemborg in de periode 1850-1950*, Serie Voetnoten 2023-77, Genootschap Voet van Oudheusden, 2023. 64 p. Verkrijgbaar bij Boekhandel Tomey, Markt 8 te Culemborg, € 6,- of via ledenadministratie@voetvanoudheusden.nl.

Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw veranderde de maatschappij in snel tempo, o.a. door ontwikkelingen in techniek. Nieuwe producten konden op steeds grotere schaal geproduceerd worden. Het gebruik van brandstoffen en elektriciteit vond grote opgang. Maar van vooruitgang voor de mensen die moesten werken in deze snel veranderende maatschappij, was nog weinig sprake. Voor grote groepen mensen golden slechte werk- en woonomstandigheden, geen of amper sociale vangnetten, grote ongelijkheid en veel armoede. Peter Schipper beschrijft in deze Voetnoot hoe in de periode 1850-1950 het dagelijks leven was van een grote groep Culemborgers, en ook hoe hun situatie langzaam verbeterde. Zes hoofdzaken worden besproken: Honger en armoede, Slechte woonomstandigheden, Slaafse onderworpenheid, Onwetendheid, Lange werktijden en Alcoholisme. Al lezende word je je bewust dat veel van onze voorouders het in die tijd niet gemakkelijk hebben gehad. Behoorde je tot één van de gegoede families, wiens namen je overal terug zag komen in de verschillende besturen, dan had je niet zoveel te klagen. Maar voor veel arbeiders zijn het zware tijden geweest. Deze Voetnoot is ruim geïllustreerd.

Annemarieke Willemsen, *Het jaar 1000: Nederland in het midden van de Middeleeuwen*, Sidestone Press, 2023, 144 p. ISBN 978-94-6426-204-9. € 24,95. Verscheen ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling (t/m 17 maart 2024) in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

Vaak wordt de periode van 900 t/m 1100 gezien als een duistere en donkere periode waarin niet veel gebeurde. Deze periode echter, van vlak voor én vlak na het jaar 1000 is een belangrijke overgangperiode geweest in Nederland op het gebied van landschap, bevolking, bebouwing, taal en cultuur. Deze veranderingen vormen het begin van een hele reeks die ook nu nog te herkennen zijn in het huidige landschap met rivieren met hun bochten, kerken en dijken. Voor het schrijven van dit boek is archeologie de belangrijkste bron geweest, in combinatie met teksten en afbeeldingen uit handgeschreven boeken. Dit rijk geïllustreerde boek behandelt o.a. achtereenvolgens het landschap, wonen (Nederland had toen zo'n 250.000 inwoners!), geld, sieraden en edelstenen en heiligen, o.a. met de handel in relieken. Daarnaast is er aandacht voor de prachtig geschreven en geïllustreerde boeken uit die periode, de machthebbers en de verhoudingen tussen Rome en het Byzantijnse Rijk. Toegevoegd is nog een overzicht van Vindplaatsen, schepen en schatvondsten; hierin nog aandacht voor Tiel met drie vondsten. Ook (alleen) als kijkboek is dit een prachtige uitgave, waarin veel te bewonderen valt.

Joris Oddens, *Op veler verzoek: inclusieve politiek in Nederland (1780-1860)*, Amsterdam 2023. 323 p. ISBN 978-90-2446-247-6. € 29,90

Rond 1800 gebeurde er veel in Nederland: jaren van revolutie, strijd tegen Oranje en de Belgische Opstand. In deze jaren namen veel personen en groepen deel aan het politieke debat. Zij deden dit door verzoekschriften en petities op te stellen, te ondertekenen en in te dienen. In dit boek wordt het eerste hoofdstuk besteed aan voorbeelden uit Tiel: Izaak Hijmans dient in 1780 een verzoek in over het toegelaten worden tot een gilde. Beschreven wordt hoe zo'n verzoekschrift ingediend moest worden; daarnaast worden andere verzoekschriften uit Tiel beschreven in de categorie 'Alledaagse verzoeken'. De categorieën variëren van o.a. revolutionaire zaken, armenbrieven en oude rechten tot notabele geheimen. Ook aan de activiteiten op dit gebied door Joan Derk van der Capellen tot den Pol, afkomstig uit Tiel, wordt aandacht besteed.

HOE KOM JE AAN HISTORIE?

Oké, ik snap het. Maar toch jammer dat de leek die een keer iets digitaal wil opzoeken de boodschap krijgt dat het niet kan omdat je maar op de studiezaal moet komen kijken. Zo werken de regels nu eenmaal: de teksten in bijvoorbeeld het dagblad zijn van die uitgever, het regionaal archief mag ze niet via internet beschikbaar maken.

Heel jammer, en zeker geen aanmoediging voor jongeren onder ons om eens wat verder terug te kijken dan hun tijdlijn op een van de socials. Het overkwam me onlangs, toen ik eens wilde weten wanneer eigenlijk het begin was van bedrijventerrein Medel. Ik wist wel uit het hoofd dat het voor 2002 moet zijn geweest. Want de herindeling van Echteld maakte een eind aan het gebruik van een deel van Echtelds grondgebied, het werd daar bedrijventerrein Medel Tiel. Aan internet en de zoekmachines heb je dan niets, want die gaan een jaar of tien terug. De uitgeverij zelf is alleen toegankelijk wanneer je abonnee bent. Ik weet als oud-medewerker dat er een digitaal archief is, intern, maar daar heb ik nu niks aan.

Als nieuwe kolommetjesschrijver op deze plek wilde ik met een aardige anekdote beginnen. Ik wist alleen geen jaar meer. Het moet eind jaren negentig van de vorige eeuw zijn geweest. Kellen was vol. Tiel wilde met Medel beginnen, maar kampte met bezwaarschriften. Onze Haagse correspondent belde op een middag: de Raad van State had het bestemmingsplan geldig verklaard. Ik stond op, wandelde naar het Ambtmanshuis vanaf de St. Agnietenstraat, stapte de werkkamer van burgemeester Ed van Tellingen binnen, feliciteerde hem en vroeg om een commentaar. Dat kreeg ik niet, want Ed had het nieuws nog niet eens zelf vernomen. Nieuws reisde ook in die tijd al snel.

📍 Lidl Medel distributiecentrum non-food (Foto auteur)

NIEUWS REGIONAAL ARCHIEF RIVIERENLAND

ARCHIEF STICHTING TOT EXPLOITATIE PRINS WILLEM-ALEXANDERBRUG

Wie weet het nog? Tol betalen op de Willem-Alexanderbrug? De brug werd geopend in 1974. In 1995 werd de brug feestelijk tolvrij gemaakt.

De Waal oversteken naar Wamel ging tot 1957 per gierpont. Toen in 1974 de Prins Willem Alexanderbrug over de Waal geopend werd, werd het veer autovrij. Op de nieuwe brug over de Waal moest je tol betalen. In 1975 was dat 1 gulden 50 voor een gewone personenauto en 7 gulden 50 voor een vrachtwagen of bus met meer dan twee assen. Tot ongenoegen van velen. Meerdere keren werden er protestacties bij de brug gehouden tegen de tolheffing.

Een van de kleine archiefjes die we in 2023 hebben geïnterpreteerd, is het archief van de Stichting tot exploitatie van de Prins Willem-Alexanderbrug, voorheen Stichting Waalbrug bij Tiel. Het is te vinden onder toegangsnummer 0133 op onze website en de stukken zijn in te zien op onze studiezaal. Recent ontvin-

gen we ook een aanvulling op dit archief, van de weduwe van de oud-directeur van de stichting. In 1996 kocht de provincie Gelderland de brug en werd de stichting geliquideerd. De brug werd vanaf 30 december 1995 tolvrij.

STUKKEN UIT DE FRANSE TIJD TOEGEVOEGD AAN STADSARCHIEF TIEL

Aan het archief van het Stadsbestuur van Tiel 1352-1813 is een aanvulling toegevoegd van 1,25 meter. Deze stukken zijn te vinden onder de inventarisnummers 1966-2054. Het archief heeft toegangsnummer 0001. De toegevoegde stukken zijn vooral stukken uit de Franse Tijd. Zoals een belastinglijst uit 1812.

Maar er zijn ook enkele oudere stukken toegevoegd, zoals inventarisnummer 0001-1966: een register met gedrukte rechten van Tiel over de periode 1660-1750. Een van de reglementen die bewaard zijn gebleven, is het reglement tegen de on-ordentelijkheden van dienstboden uit 1724.

Daarnaast is de inventaris van dit belangrijke archief aangepast. De inventaris dateerde uit 1928 en het zoeken hierin was niet altijd even makkelijk.

De inventarisnummers zijn nauwelijks gewijzigd. Het doel was om de stukken overzichtelijker bij elkaar te plaatsen en zo het zoeken te vergemakkelijken. Ook is ouderwets taalgebruik gewijzigd en zijn beschrijvingen in bijvoorbeeld het Frans gewijzigd naar Nederlands.

VRIJWILLIGERS INDEXEREN MILITIAREGISTERS

Het RAR heeft het afgelopen jaar alle bewaard gebleven inschrijvingsregisters van de Nationale Militie van 1811 tot 1861 gedigitaliseerd en gerestoureerd. Deze registers zijn een belangrijke aanvulling op de bevolkingsregisters, die meestal vanaf 1850 zijn aangelegd. De militieregisters bevatten alleen gegevens van mannen... In de registers vind je bijvoorbeeld informatie over lengte, uiterlijk en gebreken (handicaps, littekens), in welk legeronderdeel de mannen zaten, of ze vrijstelling kregen, et cetera. Inmiddels is ook gestart met het indexeren van deze bron. De eerste resultaten zijn al online doorzoekbaar.

RUIM 400.000 NAMEN UIT NOTARIËLE REPERTORIA TOEGEVOEGD AAN PERSONENINDEX

De eerste resultaten van ons project waarbij we via het platform Vele Handen de notariële repertoria indexeren, staan online. De afgelopen 2,5 jaar hebben 358 vrijwilligers de invoer verzorgd van 17.144 scans. De invoer is nu klaar. Nadat de ingevoerde gegevens gecontroleerd zijn, worden de data verwerkt. Eind 2023 waren 582 repertoria beschikbaar op de website van het RAR. Goed voor bijna 402.000 records in de personendatabase!

VERENIGING OUDHEIDKAMER VOOR TIEL EN OMSTREKEN

De Nieuwe Kroniek is een uitgave van de Vereniging Oudheidkamer voor Tiel en Omstreken. De Oudheidkamer is opgericht in 1901 en houdt zich bezig met het verleden van Tiel en het Rivierenland en de relatie daarvan met het heden. De vereniging deelt haar kennis over het cultureel erfgoed van stad en regio met beleidsmakers en andere belanghebbenden en volgt kritisch ontwikkelingen die het erfgoed kunnen aantasten. De vereniging stimuleert initiatieven die het aandachtsterrein van de vereniging raken. De programmacommissie biedt de leden van de vereniging ieder jaar een uitgebreid lezingen- en excursieprogramma. Naast stad- en streekgebonden onderwerpen krijgen ook meer algemene onderwerpen op cultuurhistorisch gebied aandacht.

De vereniging kent de volgende werkgroepen:

ARCHEOLOGISCHE WERKGROEP BATO

Waakt over de bodemschatten en zorgt voor het documenteren en toegankelijk maken van waardevolle bodemschatten.

Contact: Toine Bäcker.

E: bato@oudheidkamer-tiel.nl

HISTORISCHE WERKGROEP TIEL

Verzorgt publicaties over streekgebonden historische onderwerpen en legt het heden en verleden vast in beeld en geluid.

Contact: Beatrijs van Dijk

E: bvdijk@rarivierenland.nl

COMMISSIE ERFGOED

Waakt over de talrijke monumenten en ander cultureel erfgoed in Tiel en de regio.

Contact: Ben van Hoogdalem

E: ben.vanhoogdalem@bmn.nl

PROGRAMMACOMMISSIE

Stelt het Jaarprogramma van de vereniging samen.

Contact: Angèle Roeffen

E: programmacommissie@oudheidkamer-tiel.nl

WERKGROEP BEELD EN GELUID

Contact: Jan Bouwhuis

E: info@fotobouwhuis.nl

BESTUUR

Contactadres bestuur

M.J. (Martin) van der Mark, voorzitter

E.J.Th.A.M.A. (Emile) Smit, secretaris

J.C. (Hans) Oosterman, penningmeester

G.N. (Ben) van Hoogdalem

Mevr. M.M. (Ria) Kragten-van der Mark

D. (David) Lutje Hulsik

P.R.M. (Paul) van der Ven

E: secretaris@oudheidkamer-tiel.nl

Het lidmaatschap voor het jaar 2024 bedraagt

€ 20 bij automatische incasso of € 22,50 bij handmatige betaling op rekeningnummer NL95INGB0004240023.

Uitgebreide informatie over de vereniging, de werkgroepen, het jaarprogramma, de uitgegeven en nog voorradige boeken, de eerder verschenen nummers van de Nieuwe Kroniek en nog veel meer vindt u op de website van de vereniging: www.oudheidkamer-tiel.nl

REDACTIE DE NIEUWE KRONIEK

Beatrijs van Dijk, Ria Kragten, Wim Veerman en

Bob Willemsen.

Contact: nieuwekroniek@oudheidkamer-tiel.nl

Filmmateriaal: Jan Bouwhuis

Realisatie: emjee | vormgevers, Varik

Leden van de Oudheidkamer ontvangen de Nieuwe Kroniek gratis. Losse nummers zijn verkrijgbaar bij boekhandel Arents en Tomey.

De redactie heeft getracht de rechten betreffende foto's, afbeeldingen, teksten e.d. van derden, gebruikt in De Nieuwe Kroniek, te achterhalen. Indien personen of instanties van mening zijn dat hun rechten niet voldoende zijn gerespecteerd, dan kunnen zij daarover contact opnemen met de redactie.

Meningen of feiten, weergegeven in de bijdragen aan dit blad vallen onder de verantwoordelijkheid van de betreffende auteur. Redactie en uitgever zijn hiervoor niet aansprakelijk.

Vereniging Oudheidkamer voor Tiel en Omstreken

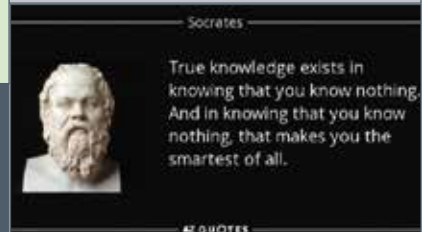
'Amsterdam stond een week lang op zijn kop.' Voor de eerste keer in de geschiedenis van de Tour de France werd op 8 juli in het buitenland gestart. Als eerbetoon aan de Nederlandse wielrenners die in 1953 het ploegenklassement hebben gewonnen, kreeg Amsterdam Le Grand Depart toebedeeld. Er werd in deze eenenveertigste editie nog gereden met landensploegen. (Sportgeschiedenis.nl)

De op 7 november 1953 in het Friese dorp Molenend geboren Siamese tweeling Folkje en Tjitske de Vries wordt op 12 juni succesvol van elkaar gescheiden. Op een tribune in een hoek van de operatiekamer woont een geselecteerd gezelschap deze unieke operatie bij, die eveneens wordt gefilmd door een filmploeg van het Nederlands Universitair Instituut. (Anderetijden.nl)

Op 19 februari krijgt de Oekraïense Sovjetrepubliek ter gelegenheid van de 200 jarige band met Rusland van premier Nikita Chroesjtsjov, Oekraïner van geboorte, het schiereiland Krim cadeau. Oekraïne maakte tot 1991 deel uit van de Sovjet Unie en verklaarde zich op 24 augustus 1991 onafhankelijk. Op 18 maart 2014 werd de Krim door Rusland geannexeerd. (Wikipedia.nl)

1954

Computerexpert William Tunstall-Pedoe (oprichter van de site TrueKnowledge) heeft met behulp van ingewikkelde algoritmes en zo'n 300 miljoen feitjes berekend dat 11 april de saaieste dag van de twintigste eeuw was. Hij definieerde 'saaï' als 'zonder bijzondere gebeurtenissen'. Door deze calculatie is 11 april weer bijzonder geworden, juist omdat deze dag uitzonderlijk saai is. (Het Parool/Scientas.nl)

Op 11 maart is tussen de (Groen)Markt en de Westluidensestraat een nieuwe verbinding tot stand gebracht die de naam Damstraat krijgt. Deze 'doorbraak' is uniek want in eeuwen was er principieel niets gewijzigd in het Tielse stratenpatroon. Zonder de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog zou deze wijziging waarschijnlijk niet hebben plaats gevonden. (Kalendarium, RAR/Collectie Bouwhuis)

De klokken in de nog zwaar beschadigde toren van de Sint-Maartenskerk kunnen vanaf 21 maart weer luiden. Een historische gebeurtenis in de wederopbouw van de stad! De Tielse burgerij heeft door haar gulle gaven de aanschaf van deze klokken mede mogelijk gemaakt. (Kalendarium, RAR/Collectie Bouwhuis)